

Oud Veenendaal

Maart 1998

★ 13e jaargang, nummer 1
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie

Drs A.C. van Grootheest

J. Mouthaan, lay-out

L.G.W. Smolders

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter

Mr R. Ottens, secretaris

W. Brands, penningmeester

D.J. Bouwhuis

J.T. Slok

L.G.W. Smolders

Mevr. T. Valkenburg-van Bruksvoort

*Secretariaat: Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal
telefoon 0318-552828*

*Ledenadministratie: mevr. H. Brands-van Ravenswaaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal
telefoon 0318-513650*

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal

telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

*Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het
nieuwe verenigingsjaar.*

Druk: Buro Steitner BV

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

INHOUD *jaargang 13, nummer 1 (maart 1998)*

- 3 *Van de redactie*
- 5 *Jan Bomas, raadslid en wethouder van Veenendaal*
16 april 1808 - 11 december 1880 P. Will
- 24 *Kerk en fabriek in de politiek* J. Slok
- 30 *Boekbespreking*
- 32 *Jaarverslag secretaris*
- 34 *Jaarverslag penningmeester*
- 36 *Reactie van een lezer*
- 37 *Bericht van 'Het Kleine Veenloo'*
- 39 *Mededelingen*

Reproductie van een pentekening van molen "de Vriendschap" te Veenendaal, van de hand van Jan Wilminck, getekend in 1961(coll. fam. Will).

VAN DE REDACTIE

Aangezien 1998 een verkiezingsjaar is, was het bestuur van mening dat de eerste bijeenkomst van dit jaar heel goed in het teken zou kunnen staan van een terugblik op verkiezingsresultaten. Niet op die van 1998 natuurlijk, maar uit de periode rond de vorige eeuwwisseling. Op 19 maart hoopt daarom het bestuurslid de heer drs J. Slok te spreken over het onderwerp 'Kerk en fabriek in de politiek'. Verkiezingen en bestuur in de periode 1880-1920 komen dan uitvoerig aan bod. De redactie van *Oud Veenendaal* heeft in dit nummer alvast een inleidend artikeltje van de heer Slok geplaatst.

Daarnaast vindt u als 'hoofdartikel' een selectie van gegevens uit de notulen van de gemeenteraad tussen 1851 en 1880, samengesteld door de heer P. Will. De rode draad van deze bijdrage wordt gevormd door de politiek-bestuurlijke lotgevallen van raadslid/wethouder J. Bomas. Hoewel geen artikel in de gebruikelijke zin van het woord, is het toch aardig om eens te zien waar een gemeenteraad zich zo'n 100 tot 150 jaar geleden zoal mee bezig hield. Verder treft u uiteraard de gebruikelijke rubrieken aan, evenals de jaarstukken over 1997. De illustraties in dit nummer hebben vrijwel allemaal op een of andere manier betrekking op politiek en bestuur in Veenendaal.

Tot slot: misschien is het u nog niet eens opgevallen, maar met ingang van deze jaargang wordt ons blad niet meer gedrukt door Drukkerij Davelaar, maar door Buro Steitner. Firma Davelaar heeft namelijk het drukken van periodieken aan Buro Steitner overgedragen. Wij willen op deze plaats het personeel van Drukkerij Davelaar hartelijk bedanken voor de jarenlange prettige samenwerking. Met name in de aanloopperiode heeft de steun van 'onze drukker' heel veel voor ons betekend. We hebben er gelukkig het volste vertrouwen in dat met Buro Steitner eveneens een prima relatie zal ontstaan.

de redactie

Het gemeentehuis in 1894 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

JAN BOMAS, RAADSLID EN WET-
HOUDER VAN VEENENDAAL
16 APRIL 1808 - 11 DECEMBER 1880

Enige tijd geleden werd aan onze vereniging de vraag gesteld of er iets bekend was over Jan Bomas, die gedurende een bepaalde periode raadslid en wethouder van Veenendaal is geweest. Dat was niet het geval. Helemaal bevredigend is zo'n constatering niet, en dus besloot de heer Will zich te verdiepen in de raadsnotulen over de periode ca. 1850 tot ca. 1880. Het resultaat vindt u hierna.

Met als 'rode draad' de persoon Jan Bomas, treft u eerst een opsomming aan van allerlei besluiten die de gemeenteraad in die periode nam, waarna deze bijdrage wordt afgesloten met een meer beschrijvend deel. Het geheel geeft een aardige indruk van de Veenendaalse gemeenteraad als besluitvormend orgaan gedurende deze periode.

6 oktober 1851

Besluit tot toelating als raadslid ingev. de "nieuwe" gemeentewet (van 9 juli 1851, S. 85) van J. Bomas.

24 oktober 1851

Beëdiging en installaties als raadslid van J. Bomas.

14 augustus 1855

Benoeming van J. Bomas tot waarnemend gemeentesecretaris.

5 oktober 1855

Verkiezing tot wethouder van J. Bomas (i.p.v. H.G. van der Poel, die

is benoemd tot burgemeester van Veenendaal).

16 oktober 1856

Verordeningen:

1. Betr. afkondiging van plaatselijke verordeningen tegen overtreding waarvan straf is bedreigd.
2. Op de straatpolitie
3. Op herbergen en koffiehuisen.
4. Marktwezen, jaarmarkten en kermissen.

26 mei 1857

Verordeningen:

1. Tot regeling van de aard en de duur van persoonlijke diensten waartoe ingezetenen kunnen worden opgeroepen en gevorderd.
2. Betr. het brand(weer)wezen.
3. Betr. de huisnummering en op het doen van aangifte van verandering van woonplaats en verblijf en van verhuizing.

17 augustus 1857

Besluit tot "den opbouw van een lokaal voor de waag".

26 augustus 1858

De gemeenterekening 1857 geeft een batig saldo van ca. f 900,-; besluit om daarvan f 600,- over te boeken naar de begroting voor 1858 en om voor het bouwen van het waaglokaal geen lening van f 600,- aan te gaan.

15 juli 1859

Gemeenschappelijke verordening van Veenendaal en Ede (t.b.v.

A handwritten signature in dark ink, reading 'H. G. van der Poel'. The signature is written in a cursive style with a long, sweeping underline.

Handtekening van burgemeester H.G. van der Poel (1855-1874).

Geldersch Veenendaal) tot het oprichten, besturen enz. van een werkinrichting te Veenendaal; doel: armoedebestrijding door werkvoorziening (de armoede te Veenendaal Stichts en Gelders is zeer groot).

20 juli 1859

Benoeming van J. Bomas tot ambtenaar van de burgerlijke stand.

19 oktober 1859

Besluit in Veenendaal geen kermis te houden i.v.m. Cholera Asiatica alhier. Burgemeester en wethouders gemachtigd aan behoeftige cholera-lijdens al het nodige te verschaffen en tot het nemen van maatregelen ter voorkoming van besmetting.

4 september 1860

Herbenoeming van J. Bomas tot wethouder.

17 november 1860

Vaststelling van verordeningen/besluiten betreffende:

- het lager onderwijs;
- het getal der scholen; de jaarwedden van onderwijzers en de toelagen aan de kwekelingen;
- de heffing van schoolgeld
- de invordering van het schoolgeld en
- het reglement voor de openbare lagere school.

14 februari 1861

Besluit tot verhoging en vergroting van het waaggebouw, zodat een deel van dit lokaal kan worden verhuurd tegen een bedrag "verre te boven gaande de renten van het daarvoor te besteden kapitaal".

16 oktober 1861

Besluit tot verhuring van het bovenbedoelde deel van het waaggebouw t.b.v. een bijzondere meisjesschool aan mej. C.M.J. Schröter tegen f 120,- per jaar.

A handwritten signature in dark ink, which appears to read 'L.H.J.M. van Asch van Wijck'. The signature is written in a cursive style with a horizontal line at the end.

Portret en handtekening van burgemeester jhr. mr. L.H.J.M. van Asch van Wijck, 1888-1902 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

11 juli 1862

Besluit tot indiening van een rekest aan de Tweede Kamer der Staten Generaal tegen de samenvoeging van de kantongerechten te Rhenen en Wijk bij Duurstede, onder opheffing van dat te Rhenen, waarin vermeld het inwonertal van Veenendaal, t.w. 3124.

16 september 1862

Uit ingekomen stukken: aanbieding van A. Roghair te Rhenen tot aanleg van gasverlichting en oprichting gasfabriek voor 30 jaar (voor kennisgeving aangenomen).

8 november 1862

Aantal raadsleden van 7 naar 11 op grond van uitkomst volkstelling 31 december 1859 aantal inwoners 3046 (vergel. 11 juli 1862).

In de loop van 1864 en 1865

Vaststelling van verordeningen ter voorkoming en tot bestrijding van de gevolgen van besmettelijke ziekten resp. veeziekten.

3 oktober 1865

Een in een eerdere vergadering benoemde raadscommissie (ad hoc) rapporteert, dat de nachtwachten hun plichten ernstig verzaakten; controles o.m. uitgevoerd door J. Bomas, lid van de commissie. Besluit tot ontslag van de nachtwachten.

Besluit de veemarkten in oktober en november niet te doen plaatsvinden i.v.m. heersende veepest.

Benoeming van twee keurmeesters van vee en vlees.

4 september 1866

J. Bomas herbenoemd tot wethouder tot 1872; jaarwedde f 50,-.

21 juni 1867

Nu dat lokaal vrijkomt door beëindiging meisjesschool aldaar besloten de gemeentesecretarie over te brengen naar het bovenlokaal van de gemeentewaag.

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'J. Bomas', with a stylized, cursive script.

Handtekening van waarnemend-voorzitter J. Bomas (1874).

18 mei 1868

Vaststelling van een nieuw reglement van orde voor de gemeenteraad.

25 juni 1868

Besluit tot instelling van een avondschool waaraan Meer Uitgebreid Lager Onderwijs wordt gegeven (M.U.L.O. houdt in, dat boven de gebruikelijke vakken ook onderricht wordt gegeven in de franse en engelse taal).

26 augustus 1869

Vaststelling van de verordening(en) betr. de begraafplaats en op het begraven van lijken, zulks n.a.v. het inwerking treden van de (Begraaf)wet van 1869.

7 september 1869

J. Bomas herkozen tot raadslid en herbenoemd tot wethouder.

13 april 1870

Fluiterssloot door plaatsing nieuwe beschoeiing bij nieuwgebouwde woningen te smal geworden. J. Bomas benoemd in commissie ad hoc tot onderzoek "in loco".

17 augustus 1870

Besluit tot afschaffing marktgeld.

16 januari 1871

Besluit tot opheffing werkinrichting.

4 april 1871

Vastgesteld, dat toestand van het openbare onderwijs ongunstig is t.g.v. ongeschiktheid van de hoofdonderwijzer.

24 juli 1871

Besluit tot ontslag hoofdonderwijzer openbare lagere school wegens ongeschiktheid.

De installatie van burgemeester Van de Westeringh in 1903 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

25 november 1871

Besluit om de M.U.L.O.-status van de openbare lagere school terug te brengen tot uitsluitend het niveau van lager onderwijs.

3 september 1872

J. Bomas herbenoemd tot wethouder.

23 juli 1873

Op voorstel van gedeputeerde staten van Utrecht: vaststelling van nieuwe instructies voor de gemeentesecretaris en -ontvanger en wijziging van het reglement van order voor de raad.

2 september 1873

Verzoek om machtiging van ged. staten van Utrecht en die van Gelderland tot het aangaan van een gemeenschappelijke regeling betr. een gemeenschappelijke inrichting tot afzondering en verpleging van besmettelijke ziekten tesamen met de gemeente Ede voor Stichts en Gelders Veenendaal. Bedoeling is deze inrichting te vestigen in de voorm. hennepspinnerij (de gemeenschappelijke werkinrichting) "achter de kerk".

2 december 1873

Besluit tot aankoop van het huis c.a. van mej. van Schaik (hoofdonderwijzeres van e bijzondere school voor meisjes) met de bedoeling om evt. te dienen tot gemeentehuis en zo mogelijk (met rijkssubsidie) tot postkantoor en directeurswoning. Aankoopsom: f 8.100,- + 10% kosten; kosten verbouw geschat op f 500,-. (Raadsvergaderingen worden tot dan toe gehouden in "een kamer van de herberg" tegen de somma van f 50,- per jaar).

5 januari 1874

Ingekomen stuk: goedkeuring van ged. staten op besl. van 2 dec. 1873, tot aankoop beoogde gemeentehuis.

12 januari 1874

Besluit tot het aangaan van een geldlening groot f 10.000,- voor

Handtekening van burgemeester A.H. Metelerkamp (1875-1884).

aankoop en verbouw van het gemeentehuis, rentende 5%.

3 maart 1874

Besluit tot het verpachten van de waag voor een huurtijd van 2 jaar vanaf de ontruiming door de gemeentesecretarie; pachtsom f 225,- per jaar.

16 april 1874

Vaststelling gemeenschappelijke regeling met Ede. betr. de gemeenschappelijke inrichting tot afzondering en verpleging van lijders aan een besmettelijke ziekte.

1 mei 1874

Instelling commissie (ad hoc), bestaande uit Bomas, Melvill en van Schuppen, om na te gaan of er middelen zouden kunnen worden aangewend ter voorziening in de behoefte aan bijzonder onderwijs voor meisjes, zulks n.a.v. een verzoek van Dhr. W.H. Alewijn e.a.

13 augustus 1874

Op voorstel van de op 1 mei 1874 benoemde commissie besloten aan een voor een bijzondere meisjesschool te benoemen hoofdonderwijzeres een jaarlijkse subsidie ad f 200,- te verstrekken en te voorzien in een schoollokaal zolang de hoofdonderwijzeres niet over een eigen woning beschikt;

Besluit tot gedeeltelijke verbouwing van de hennepspinnerij (= voorm. werkinrichting) tot een inrichting voor afzondering en verpleging van lijders aan besmettelijke ziekten; kosten f 200,-.

21 januari 1875

J. Bomas benoemd in een commissie van advies inzake de meubilering van het gemeentehuis.

12 februari 1875

Bovenbedoelde commissie brengt advies uit; kosten meubilering geraamd op f 350,-.

22 april 1875

Na eerdere constatering van de deplorabele staat, waarin 't Zant en de Gortsteeg verkeren wordt nu besloten de nodige werken daaraan in dagloon uit te (doen) voeren.

31 mei 1875

Werkzaamheden aan 't Zand en de Gortsteeg blijken te zijn uitgevoerd tegen een bedrag van f 95,-.

Wethouder De Ruyter, ± 1910 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

6 juli 1875

Besluit tot benoeming van een vaste commissie van bijstand (door burgemeester en wethouders) in het beheer van sommige takken van huishouding der gemeente.

7 september 1875

J. Bomas herbenoemd tot wethouder tot 1878; voor het eerst wordt een commissie ad hoc van 3 leden uit de raad gekozen om de begroting (voor 1876) te onderzoeken.

13 september 1875

Behandeling ingekomen brief van J. Bomas, waarbij deze meedeelt zijn (her-)benoeming tot wethouder niet aan te nemen; de voorzitter (= burgemeester) spreekt daarover zijn leedwezen uit en betuigt dank voor de welwillende medewerking ondervonden in "de vordering van de belangen der gemeente" als ook voor "de oprechte vriendschap" ondervonden in "het dagelijkse bestuur" als opvolger verkozen: J.H. Hiensch.

18 november 1875

Besluit een adres te richten aan de minister van binnenlandse zaken en machtiging aan burgemeester en wethouders om bij die minister aan te dringen op een zo dicht mogelijke situering langs het omleidingskanaal van de aan te leggen spoorlijn Amersfoort-Nijmegen.

1 maart 1876

Voorzitter deelt mee, dat de minister van binnenlandse zaken heeft toegezegd de belangen van Veenendaal ("zo een belangrijke fabrieksplaats") bij de aanleg van de bovengenoemde spoorlijn niet uit het oog te zullen verliezen.

24 april 1876

Voorzitter deelt mee, dat het station Veenendaal op een te verre afstand van de straatweg (Kerkewijk?) is gedacht en er dus hoge kosten te verwachten zullen zijn voor de aanleg van toegangswegen

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'P. de Wijs', with a stylized flourish at the end.

Handtekening van burgemeester P.de Wijs (1884-1888).

enz.; dat daarom burgemeester en wethouders hebben besloten zicht te wenden tot de hoofdingenieur van de Staatsspoorwegen om te komen tot de aanleg van een station zo dicht mogelijk bij die straatweg.

2 maart 1877

Besloten wordt het schoolgeld te laten betalen per maand (J. Bomas is hier tegen), te voldoen bij vooruitbetaling; reden: het grote schoolverzuim.

5 oktober 1877

Verordening op de straatpolitie wordt aangevuld met een verbod op loslopende honden.

22 oktober 1877

Besluit tot opzegging van de gemeenschappelijke regeling met de gemeente Ede betreffende de gemeenschappelijke openbare lagere school ingaande 1 januari 1879.

10 december 1877

Besluit tot aanschaf van een brandkast. De gemeente-ontvanger bewaart tot nu toe geld en geldswaardige papieren in een ijzeren - niet brandvrije - kist.

19 augustus 1878

Vaststelling van een verordening op het bakken en verkopen van brood, als gevolg van de vele klachten over te licht van gewicht

resp. te duur brood; de Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij overweegt een eigen broodfabriek op te richten ten behoeve van de eigen arbeiders zowel als andere ingezetenen; dit zou - zo constateert de raad - zeer ten nadele zijn van de plaatselijke bakkers.

6 december 1880

J. Bomas is in deze raadsvergadering afwezig. In de periode tussen augustus 1878 en december 1880 houdt de raad zich intensief bezig

Foto gemaakt ter gelegenheid van de installatie van burgemeester Van Kuyk in 1925 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

met de gevolgen van het besluit inzake de opzegging van de gemeenschappelijke regeling inzake de Openbare Lagere School.

Financiën

Naast deze 'bijzonderheden', zijn er ook nog de jaarlijks terugkerende agendapunten. Daartoe behoren de vaststelling van de kohieren van de hoofdelijke omslag en die van de hondenbelasting. Ook de begroting voor het komende dienstjaar en de rekeningen over het afgelopen jaar werden uiteraard elk jaar vastgesteld.

Verder keerde de vaststelling van de salarissen van onderwijzend personeel en gratificaties aan politiepersoneel e.d. regelmatig op de agenda terug.

J. Bomas stemt vele malen tegen voorstellen om in de gemeentebegroting geraamde bedragen te verhogen, bv. salarissen van onderwijzers, te verlenen gratificaties, tussentijds uit te voeren werken; zo ook tegen de voortzetting van de verhuur van gemeentegrond aan Jan van de Hoef (herbergier) ten behoeve van de uitbreiding van diens boerderij. Uit de jaarlijkse voorlopige vaststelling van de door burgemeester en wethouders aangeboden en door de gemeente-ontvanger opgemaakte rekeningen blijkt, dat het gemeentebestuur zuinig met de inkomsten omspringt:

<i>Jaar:</i>	<i>Inkomsten:</i>	<i>Uitgaven:</i>	<i>Batig saldo:</i>
1872	f 9.940,76½	f 9.760,10½	f 180,66
1873	f 9.696,95	f 9.233,24½	f 463,70½
1874	f 20.153,64	f 20.064,15	f 89,49
1875	f 11.852,72½	f 10.605,82½	f 1.246,90
1876	f 13.213,94	f 12.835,77	f 378,17
1877	f 14.693,22	f 12.982,09	f 1.711,13
1878	f 13.656,69½	f 12.515,05	f 1.141,64½
1879	f 17.589,88½	f 14.053,40½	f 3.536,48

Het onderwijs

De raad besluit op 2 november 1860 tot plaatsing van een advertentie in verband met het "voorgenomen vertrek van de jonge juffrouwenkost-school", dat "deze inrichting met 1 mei 1861 open komt".

Foto gemaakt achter het oude gemeentehuis (trouwzaal) in 1926, ter gelegenheid van het afscheid van G. Jansen (veldwachter en bevolkingsagent) van de gemeente. Zittend: mevrouw Jansen-Lam en de heer G. Jansen (foto Gemeente-archief Veenendaal).

De raadsnotulen van 24 februari 1874 vermelden, dat het aantal leerlingen van de openbare lagere school 465 bedraagt en het salaris van een aan te stellen (hulp) onderwijzer f 450,- per jaar zal zijn. Uit de raadsnotulen van 21 januari 1875 komt een aantal leerlingen van diezelfde school van 570 naar voren.

De geboden salarissen voor het onderwijzend personeel blijken te laag om nieuwe onderwijzers aan te trekken.

In de raadsvergadering van 27 september 1876 wordt behandeld een verzoek om ontslag van een onderwijzer, die benoemd is te Kesteren op een salaris van f 560,- en die bereid is die benoeming niet te aanvaarden, als de raad besluit zijn salaris te verhogen tot f 600,- per jaar. Hierop wordt niet ingegaan (o.a. J. Bomas is tegen).

In diezelfde vergadering worden verzoeken van diverse onderwijzers

behandeld om salarisverhoging. Alle verzoeken worden van de hand gewezen. Bij herhaling wordt melding gemaakt van het feit, dat het schoolverzuim (zeer) hoog is. Bijv. van de meer dan 500 leerlingen komen er slechts 400 op school.

Tijdsbeelden

In de vergadering van de raad van 9 januari 1857 aanvaardt de raad de aanbieding door de Vereeniging voor Volkswijlt, afdeling Utrecht, van een exemplaar van de plaat voorstellende vijf gezichten in de Geertekerk te Utrecht, tijdens het verblijf van Veenendalers aldaar gedurende de watersnood in maart en april 1855.

In de vergadering van 31 maart 1873 is aan de orde een verzoek van Johan Frederik Georg Diderich, boekdrukker te Veenendaal, om een

Officiële opening waterleidingbedrijf/toren op 30 juni 1930 in aanwezigheid van diverse raadsleden (foto Gemeente-archief Veenendaal).

subsidie van f 75,- per jaar voor het opnemen van bekendmakingen van de gemeente in de "Veenendaalsche Courant", die hij sedert 1 januari 1873 uitgeeft.

Aardig is ook om te lezen dat de raadsleden, de burgemeester, de gemeentesecretaris en de gemeente-ontvanger in de Nederlandse Hervormde Kerk een eigen bank hebben. De raad bevestigt in de vergadering van 17 oktober 1862 het verbod om in die bank door anderen plaats te nemen.

P. Will

Op de markt in Veenendaal, 25 februari 1892. De persoon rechts is Willem Wassink (foto K. de Kijs)

avid).

KERK EN FABRIEK IN DE POLITIEK

"Ik mag verklaren dat het fabrieksvolk een goed soort is, hetgeen door mij toegeschreven wordt aan den godsdienstigen zin, die het bezielt. Van opruiing en werkstaking verneemt men bij ons niets." Dat zei de hervormde dominee Nijhuis in 1892 over de Veenendaalse fabrieksbevolking.

Burgemeester Van Asch van Wijck was een heel andere mening toegedaan: "Er waren verscheidene personen in kennelijke staat van dronkenschap onder de menigte, terwijl ook de geest van het volk slecht was."

Vragen

Twee uitspraken van vooraanstaande Veenendalers aan het einde van de 19de eeuw. Twee mensen die de Veenendaalse bevolking door hun ambt goed kenden. De een als dominee, de ander als burgemeester. Je zou denken dat ze het over twee heel verschillende gemeenschappen hadden, maar toch gaat het over Veenendaal. Hoe zit dat?

Was de Veenendaalse fabrieksbevolking volgzzaam, bijvoorbeeld dankzij de invloed van kerk en geloof? Of waren de arbeiders van een opruiend soort? Hoe waren eigenlijk de verhoudingen in Veenendaal in de periode van 1880 tot 1920? Wie maakten hier politiek gezien de dienst uit? Welke partijen hadden de macht? Hoe waren de verhoudingen in de gemeenteraad? Over welke onderwerpen maakte de raad zich zoal druk? Welke rol speelde de kerk in de Veenendaalse gemeenschap? Welke invloed had het socialisme op de arbeiders?

Die vragen staan donderdag 19 maart centraal tijdens de ledenvergadering van de Historische Vereniging. Dan zal ik een inleiding houden, die de titel 'Kerk en fabriek in de politiek' draagt.

Markt 4, de ambtswoning van de burgemeester in 1958 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

Kiesstelsel

Stichts Veenendaal telde rond 1880 zo'n 4.000 inwoners. De Veenendaalse elite werd gevormd door de grondeigenaren, de fabrieksdirecteuren, notarissen en doktoren en, in mindere mate, de middenstanders en ambachtslieden. Deze Veenendalers vormden samen 'de burgers'.

De rest van de bevolking was arbeider. Zij werden ook wel 'fabriekers' genoemd. 70 tot 80% van de bevolking behoorde tot deze groep en werkte op een van de vele fabrieken die het dorp toen telde. De arbeiders maar weinig te vertellen. Dat kwam door het kiesstelsel. Nederland kende toen nog geen algemeen kiesrecht. In de eerste plaats mochten alleen mannen van 23 jaar en ouder stemmen. Bovendien was het kiesrecht afhankelijk van de hoeveelheid belasting die je betaalde.

Alleen de fabrikanten, doktoren, predikanten, ambtenaren, café- en

hotelhouders, winkeliers en enkele ambachtslieden mochten rond 1880 stemmen. Het is geen wonder dat ook de gemeenteraad vooral uit dit soort mensen bestond.

Grote politieke kwesties deden zich in de jaren 80 niet voor. Er was één onderwerp dat de gemeenteraden behoorlijk deed oplaaien. Dat was de jaarlijkse kermis, die elk jaar druk werd bezocht, maar die elk jaar ook gewonden opleverde door dronkenschap en messentrekkerij.

Kiesverenigingen

In 1887 en 1896 werd het kiesrecht uitgebreid. Het belastingbedrag dat was gekoppeld aan het kiesrecht, werd verlaagd. Men was ook stemgerechtigd als men een huis met een bepaalde huurwaarde bewoonde of een bepaald inkomen genoot. Eindelijk kregen nu ook groepen arbeiders het recht om te stemmen.

Het gemeentehuis in 1959 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

De uitbreiding van het kiesrecht leidde tot de oprichting van kiesverenigingen. In februari 1897 kreeg Veenendaal haar eerste eigen kiesvereniging. Dat was een afdeling van de antirevolutionaire vereniging Nederland en Oranje. Deze afdeling werd opgericht op initiatief van burgemeester Van Asch van Wijck. De liberalen zagen de antirevolutionaire kiesvereniging blijkbaar als een bedreiging. Want nog geen twee maanden later richtten zij een eigen kiesvereniging op, genaamd Oranje-Nassau.

Socialisten

Hoewel Veenendaal veel arbeiders telde, kregen de socialisten hier maar moeizaam een voet aan de grond. Dit ondanks het feit dat hier diverse keren actie werd gevoerd door landelijke kopstukken als Troelstra. Dat heeft verschillende oorzaken.

In de eerste plaats werden de socialisten flink tegengewerkt door de gevestigde orde. Het bleek voor hen bijvoorbeeld vrijwel onmogelijk om een zaaltje te huren voor bijeenkomsten. Maar ook de kerk heeft een belangrijke rol gespeeld in het feit dat de omvang van de SDAP relatief gering bleef.

De arbeiders kregen op de knapen, jongelings- en mannenvereniging ingepeperd dat het socialisme slecht was. Iemand die daaraan een belangrijke bijdrage heeft geleverd is de hervormde dominee Jongebreur. Hij zette zich als in om het socialisme te beteugelen en de AR-kiesvereniging sterker te maken. Jongebreur was behalve Antirevolutionair ook Gereformeerde Bonder. Hij streefde naar een meer orthodoxe hervormde gemeente. Dat werd hem niet door alle hervormden in dank afgenomen.

Een groep gematigde hervormde kiezers richtte als tegenreactie een christelijk-historische kiesvereniging op. Deze kiesvereniging zou gedurende een aantal jaren een belangrijke rol spelen in de Veenendaalse gemeenteraad.

In 1903 werd Hendrik van de Westeringh burgemeester van Veenendaal. Hij speelde een omstreden rol in de Veenendaalse politiek. Een aantal keren lag hij overhoop met de delen van de gemeenteraad. Bovendien lag hij regelmatig in de clinch met de gemeentesecretaris, die sjoemelde met gemeente-eigendommen. Dit werd een politieke

kwestie, die Van de Westeringh zijn hele loopbaan is blijven achtervolgen.

A handwritten signature in dark ink, reading 'H.A. van de Westeringh'. The signature is written in a cursive style with a long horizontal line extending from the bottom of the 'g'.

Handtekening van burgemeester H.A. van de Westeringh (1903-1925).

In 1917 werd eindelijk algemeen kiesrecht ingevoerd voor mannen van 25 jaar en ouder. Wie dacht dat de SDAP toen eindelijk een raadszetel zou veroveren, kwam bedrogen uit. De kieslijst van de socialisten werd door burgemeester Van de Westeringh hoogstpersoonlijk ongeldig verklaard. Zij mochten daardoor niet meedoen aan

De bouw van het 'nieuwe' raadhuis in 1966 (foto Gemeente-archief Veenendaal).

de verkiezingen.

Toch kregen de arbeiders wel invloed in de raad. Dat kwam doordat een aantal van hen op de lijst van de ARP stond. Zij kregen meer stemmen dan de kandidaten van de gevestigde orde en werden zo met voorkeursstemmen in de raad gekozen.

Later zou deze kwestie leiden tot een scheuring in het AR-kamp en tot de oprichting van de christen-socialistische kiesvereniging.

Al met al gebeurde er politiek gezien in Veenendaal heel wat tussen 1880 en 1920. In elk geval voldoende voor een interessante bijeenkomst van de Historische Vereniging op 19 maart aanstaande.

Johan Slok

***B**OEKBESPREKING*

"Flarden uit een Veens verleden II, het nageslacht van Jan en Aaltje Slok"

privé-uitgave fam. Slok, 1995, 121 blz.

In 1990 hield de familie een reünie in de Lampegiet te Veenendaal. Dit was de aanleiding tot het vastleggen van de genealogie van de familie in deel I van "Flarden uit een Veens verleden" in 1994.

In dat boek kwam vooral de genealogie van de familie Slok aan de orde. Dit boek heeft een ander karakter. Hierin wordt beschreven hoe het de tien kinderen van Jan (1879 - 1950) en Aaltje (1880-1976) Slok os vergaan. Een eigentijds geschrift dus, maar daarom niet minder interessant.

Het boek beschrijft hoe het 10 gewone Veenense gezinnen is gegaan, wat in hun leven belangrijk was, hoe de omstandigheden waren en hoe hun nageslacht over de hele wereld uitzwierf. En daarmee is het een echt Veens boek geworden.

Niet alleen kom je in het boek, als je een beetje bekend bent in Veenendaal, veel bekenden tegen. Aardiger is nog de herkenning van hetgeen verhaald wordt over het leven van elke dag in het Veenendaal in de 20^e eeuw. DOVO en het CNV, Varkensboeren en ijscoboeren, Rotmoffen en Schupse muziek komen allemaal aan bod.

Daarmee heeft het boek een bijzondere documentatiewaarde gekregen. Maar al te vaak blijkt het moeilijk om het dagelijkse leven in een verleden tijd te reconstrueren.

Graag de gelukwensen voor de samenstellers van dit goed uitgegeven werk.

"Matchpoint '97, Historie VLCT 1922-1977 Veenendaalse Tennis Club

Uitgave VTC, 1997, 43 blz.

In 1997 bestond de Veenendaalse Tennis Club, ooit begonnen als Veenendaalsche Lawntennisclub, 75 jaar. Ter gelegenheid is deze uitgave verschenen. Zonder een geschiedkundig werk te willen zijn, worden oude documenten en herinneringen van betrokkenen van voorheen geboekstaafd. Oude foto's en ledenlijsten illustreren het geheel.

In feite geeft deze uitgave onbedoeld een stukje sociale geschiedenis van Veenendaal weer. In die zin is het een fraaie aanvulling naast het hierboven besproken werk. De namen en beroepen in de documenten en de adressen uit de ledenlijst van 1962 laten zien dat er hier van een ander sociaal milieu sprake is dan bij de familie Slok, waarvan de naam dan ook op de ledenlijst niet voorkomt.

Graag feliciteren we VTC met hun jubileum en met het feit dat de geschiedenis van de club op deze manier is vastgelegd. Het zijn vaak juist dit soort documenten, die na verloop van tijd zo moeilijk te vinden zijn voor geïnteresseerden !

JAARVERSLAG VAN DE SECRETARIS OVER 1997

Bijeenkomsten

De bijeenkomsten van 1997 vonden plaats op 21 maart, 12 juni, 18 september en 27 november.

Deze hadden als thema achtereenvolgens: *Kasteel Renswoude en z'n bewoners; De Scheepjeswolharmonie en de Scheepjeswolfabriek en het wel en wee van het personeel; Opbouw, uitbouw en einde van het Juliana-ziekenhuis; en De in Veenendaal gesproken dialecten*. Aansprekende onderwerpen, want de bijeenkomsten werden goed bezocht en gewaardeerd.

In de eerste bijeenkomst was spreker Jhr Taets van Amerongen; in de tweede (gehouden in de Koningin Juliana-Mavo) de heer G. Takken, mevrouw J.C. Oudijn-Schelvis en de heer J. van Dijk, terwijl voorts de Scheepjeswolharmonie haar 100-jarig jubileum illustreerde met een optreden; in de derde dr H.P. Deijs, terwijl voorts Van den Dikkenberg & Bons Architecten BNA de nieuwe plannen met betrekking tot dit terrein ontvouwde; en in de laatste drs H. van 't Veld.

De Meent en Koningin Juliana-Mavo worden hierbij nogmaals bedankt voor het ter beschikking stellen van hun ruimte voor genoemde bijeenkomsten.

De maartbijeenkomst was, zoals gebruikelijk, tevens de jaarvergadering. Het jaarverslag van de secretaris gaf geen van de aanwezigen aanleiding tot op- of aanmerkingen.

De kascontrole-commissie, bestaande uit de heren Kok en De Kruif, had de financiën gecontroleerd en in orde bevonden; ook het jaaroverzicht van de penningmeester werd zonder discussie aanvaard. Daarna volgden de bestuursverkiezingen. Aftredend en niet-herkiesbaar waren de heer en mevrouw Will (leden-administratie respectievelijk penningmeester); in hun plaats werden gekozen de heer en mevrouw Brands (penningmeester respectievelijk leden-administratie).

De september-bijeenkomst was een bijzondere, want hierin werd (voor de derde keer) de *monumenten-oorkonde* uitgereikt; deze werd toegekend aan de Nederlandse Patiëntenvereniging als waardering voor het behoud en restauratie van het pand Kerkewijk 115.

Overige activiteiten

Het bestuur blijft zich inspannen voor een documentatiecentrum voor de vereniging in de nieuwe vestiging van de bibliotheek.

De heer D.J. Bouwhuis vertegenwoordigde de historische vereniging ook dit jaar in de Monumentencommissie. Ook de werkgroepen (industriële geschiedenis, veldnamen/dialect, monumenten, documentatie/beeldmateriaal, kerkgeschiedenis en genealogie) bleven - de ene meer dan de ander - actief; het bestuur stelt zich regelmatig op de hoogte van de resultaten van de werkgroepen; het in januari was de werkgroep industriële geschiedenis aan de beurt; de voorzitter van deze werkgroep (de heer H. Hensen) trad later in het jaar uit de werkgroep; het bestuur bedankt hem voor de door hem voor de vereniging verrichte werkzaamheden.

Medewerkers

Ook in 1997 kon de historische vereniging rekenen op steun en hulp van verschillende vrijwilligers, die veelal belangeloos werk voor de vereniging verrichtten. Graag maken we als bestuur van de gelegenheid gebruik om op deze plaats hiervoor onze dank uit te spreken. In het bijzonder de leden van de werkgroepen en de redactie, die belangeloos tijd en energie steken in verenigingsactiviteiten. Mevrouw Regtop, die de vereniging vijf jaar hielp met de opmaak van het blad, stopte met dit werk; ook zij werd hartelijk bedankt voor haar inzet; haar werk is overgenomen door de heer Mouthaan.

Ledental

Per 31 december 1997 telde de vereniging 651 leden.

J AARVERSLAG PENNINGMEESTER

HISTORISCHE VERENIGING OUD VEENENDAAL REKENING 1997

<u>Inkomsten/uitgaven terzake van:</u>	<u>Inkomsten:</u>	<u>Uitgaven:</u>
A. Contributies en donaties	f. 17.852,75	f. 0,00
B. Bijdragen van sponsors en subsidies	f. 1.500,00	f. 0,00
C. Bankrenten en -kosten	f. 378,87	f. 22,72
D. Uitgaven (boeken en dergelijke)	f. 754,85	f. 359,95
E. Blad Oud Veenendaal	f. 1.156,50	f. 15.337,03
F. Lezingen/bijeenkomsten	f. 0,00	f. 819,43
G. Werkgroepen, commissies en documentatie(-materiaal)	f. 0,00	f. 1.126,90
H. Administratie	f. 0,00	f. 1.093,12
I. Bestuurskosten	f. 462,00	f. 2.404,00
J. Contributies aan- en lidmaatschappen van andere organisaties en instellingen	f. 0,00	f. 156,00
K. Diversen	f. 165,00	f. 33,50
T o t a a l	f. 22.269,97	f. 21.352,65
Voordelig saldo	f.	f. 917,32
Algeheel totaal	f. 22.269,97	f. 22.269,97

BALANS PER 31 DECEMBER 1997

<u>Activa:</u>		<u>Passiva:</u>	
Saldi: Kas	f. 399,15	Eigen vermogen 1 januari 1997	f. 9.559,91
Bank (verenig.rek.)	f. 3.124,52	Voordelig resultaat 1997	f. 917,32
Bank (rendementsrek.)	f. 25.000,00		
Postbank, giro	f. 10.358,81	Eigen vermogen 31 dec. 1997	f. 10.477,23
Depôt bij PTT-Post	f. 225,00	Voorziening jubileumuitgave	f. 15.000,00
Nog te ontvangen contrib.	f. 100,00	Nog te betalen posten	f. 3.458,25
Overige bezittingen	f. p.m. *)	Vooruit ontv. contrib. 1998	f. 10.272,00
Totaal	f. 39.207,48		f. 39.207,48

*) Staat van overige bezittingen, bestaande uit:
brochures, uitgaven en andere op voorraad
gehouden publikaties, bestemd voor de verkoop
en/of welkomsgeschenken nieuwe leden.

ENKELE AANTEKENINGEN BIJ DE JAARSTUKKEN 1997

- Contributies en donaties: in 1997 bedroeg het gemiddelde contributiebedrag per lid f. 28,57 (1996 f. 27,85). Het bestuur is erkentelijk voor de extra bijdragen boven de minimale contributie.
- Sponsorbijdragen: Drie adverteerders op de bladwijzers droegen f. 1.500,00 bij, waarvan twee elk f. 250,00 en één f. 1.000,00.
- Hierin zijn mede begrepen geschenkbonnen voor het echtpaar Will-van Barneveld, die vele jaren de vereniging trouw hebben gediend als bestuurslid en ledenadministrateur, en voor mevrouw J. Regtop, eveneens vele jaren actief betrokken bij de vormgeving van ons verenigingsblad. Voorts kosten voor de monumentenoorkunde, bestuurs- en overige kosten.

HISTORISCHE VERENIGING OUD VEENENDAAL
BEGROTING 1998

<u>Geraamde inkomsten/uitgaven terzake van:</u>	<u>Inkomsten:</u>	<u>Uitgaven:</u>
A. Contributies en donaties	f. 17.000,00	f. 0,00
B. Bijdragen van sponsors en subsidies	f. 1.000,00	f. 0,00
C. Bankrenten en -kosten	f. 1.000,00	f. 0,00
D. Uitgaven (boeken en dergelijke)	f. 1.500,00	f. 500,00
E. Blad Oud Veenendaal	f. 750,00	f. 15.500,00
F. Lezingen	f. 0,00	f. 800,00
G. Werkgroepen, commissies en documentatiemateriaal	f. 0,00	f. 1.500,00
H. Administratie	f. 0,00	f. 1.000,00
I. Bestuurs- en vergaderkosten	f. 0,00	f. 1.500,00
J. Contributies en lidmaatschappen	f. 0,00	f. 200,00
K. Diversen	f. 0,00	f. 250,00
T o t a l e n	f. 21.250,00	f. 21.250,00

Reactie van een lezer

De vraag onder de schoolfoto op 167 in het vorige nummer heeft gelukkig geleid tot meer informatie over de daarop voorkomende personen.

De heer J. Scholtus (geboren 12 april 1923) herkende zichzelf in de voorste rij de tweede van rechts; rechts van hem (met het schepje) zijn inmiddels overleden broer. Aangezien de heer Scholtus op deze foto 4 of 5 jaar is, is de foto dus in 1927 of 1928 genomen.

De school was het 'poppenschooltje'. Deze was gevestigd aan het Verlaat, aan het eind van de 'parkeerplaats' naast de apotheek. Het gebouwtje staat er nog. Kort daarna werd het schooltje verplaatst naar het Achterstraatje (tussen 't Gelderland en de Nieuweweg).

Achterste rij: 1e van links juffrouw Kroes; 8e Jan Jansen; 11e ? van Amerongen; het grote meisje achteraan, een 'hulpje', is een nichtje van juffrouw Kroes.

Voorste rij: 1e van links Henk van Dijk; 2e ? van Amerongen; 3e en 4e ? van Stempvoort; 3e van rechts ? van de Loosdrecht.

*B*ERICHT VAN HET KLEINE VEENLOO

Allereerst een kort overzicht van wat de bezoeker van het museum dit kalenderjaar aan wisselexposities kan verwachten.

De maanden februari en maart staan in het teken van moderne kunst uit Veenendaal. Onder de titel 'Metamorfosen' exposeren de Veense dames Janneke Boon en Gea Leegstra hun werk. Laatstgenoemde is gespecialiseerd in het maken van collages, terwijl eerstgenoemde, in atelier Vijgendam, zich toelegt op beelden. Beiden laten zich inspireren door persoonlijke gevoelens en ervaringen.

Van eind maart tot en met begin mei zullen o.m. speksteen en pottenbakken de aandacht krijgen. De zomermaanden zullen in het teken staan van Scouting Veenendaal.

Het tentoonstellingsjaar wordt afgesloten met een internationaal tintje: quilts uit Engeland.

Onder auspiciën van het museumbestuur is een werkgroep bezig het museum toegankelijk te maken voor basisschoolleerlingen en voor leerlingen uit de onderbouw.

Aansluitend bij nieuwe ontwikkelingen in het onderwijs streeft de werkgroep er naar om de leerlingen individueel en zelfstandig Het Kleine Veenloo te laten bezoeken en met behulp van een museumkist een thematisch onderzoek in en buiten het museum te laten verrichten.

De thema's die op dit moment zijn afgerond, zijn 'Veenendaal in de Tweede Wereldoorlog', 'Veenendaal en het veen', 'Wonen in Veenendaal rond 1900', 'Huisnijverheid' en 'Lampegietersavond'. Het streven is gericht op zo'n 15 onderwerpen.

Een en ander dient de educatieve functie van het museum te versterken. Het museum is gevestigd aan de Markt 10 en geopend dinsdag tot en met zaterdag van 10.00 uur tot 16.00 uur.

Museum "Het Kleine Veenloo".

Voor bezoekers met een museumjaarkaart is de toegang gratis.
Inlichtingen tel. 0318-550010

*M*EDEDELINGEN

● **Bijeenkomst**

De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging Oud Veenendaal wordt gehouden op donderdag 19 maart 1998.

Omdat er op 4 maart j.l. verkiezingen zijn gehouden voor de gemeenteraad, wordt er op deze avond eens teruggekeken naar de onderwerpen die honderd jaar geleden voor het gemeentebestuur van Veenendaal aktueel waren.

De spreker van deze avond is de heer J. Slok. De heer Slok is bestuurslid van onze vereniging en afgestudeerd historicus.

Hij zal aan de hand van dia's laten zien dat de maatschappij in de laatste honderd jaar erg veranderd is, maar dat sommige onderwerpen van toen ook nu nog de gemeentepolitiek beheersen.

- dus:**
- donderdag 19 maart, 19.45 uur
 - in de Meent, Grote Beer 10
 - drs. J. Slok over de gemeentepolitiek van 1880 tot 1920
 - iedereen is welkom, de toegang is vrij

De bijeenkomst van 19 maart is tevens bedoeld als algemene ledenvergadering.

Op de agenda staan onder meer de financiële afhandeling en de verkiezing van een nieuw bestuurslid.

● **Jaarcijfers**

Elders in dit blad vindt u de jaarcijfers van de penningmeester.

De cijfers werden door de kascommissie beoordeeld en goedgekeurd.

De kascommissie bestaat uit de heren W. Kok en C. de Kruijff.

● **Verkiezing nieuw bestuurslid**

De heer L.G.W. Smolders is aftredend als lid van het bestuur. Omdat hij Veenendaal gaat verlaten, is hij niet herkiesbaar. Het bestuur stelt de heer H. Henzen voor als nieuwe kandidaat. De heer Henzen is al jaren de drijvende kracht achter de werkgroep documentatie. In het dagelijks leven heeft Henzen een reclame adviesbureau. We kennen hem als een actief lid van onze vereniging. Als u zelf een nieuwe kandidaat wilt voorstellen kunt u contact opnemen met de secretaris.

● **Latere bijeenkomsten**

Op 18 juni 1998 zal aandacht worden besteed aan oude fabrieksgebouwen, maar vooral aan fabrieksschoorstenen. Hoewel iedereen wel één of meer schoorstenen kent, zult u er verstueld van staan hoeveel wetenswaardigheden erover te vertellen zijn. Als u die avond vrij houdt, kunt u ze allemaal te weten komen.

De september-bijeenkomst zal in het teken staan van koningin Wilhelmina. Omdat het honderd jaar geleden is dat zij gekroond werd zullen wij uitgebreid aandacht aan haar besteden. De datum voor deze speciale avond is voorlopig bepaald op 17 september 1998.

Op 26 november willen wij aandacht besteden aan Rik Valkenburg.

75 jaar geleden werd deze bijzondere Veenendaler geboren. Als u de heer Valkenburg gekend heeft en een bijdrage kunt leveren voor ons blad of voor de geplande avond, dan bent u van harte uitgenodigd.

● Documentatiecentrum

De vereniging streeft al jaren naar een eigen documentatiecentrum.

Het lijkt erop dat dit documentatiecentrum nu toch werkelijkheid gaat worden bij de bouw van de nieuwe Openbare Bibliotheek.

Als u oude (school)foto's, documenten of andere interessante zaken in uw bezit heeft, dan verzoeken wij u contact op te nemen met de heer H. Henzen telefoon (0318)-517944.

De heer Henzen zal dan samen met u bezien op welke wijze één en ander gekopieerd kan worden en zo voor het nageslacht bewaard blijft.

● Genealogische Contactdag Midden-Nederland

Op zaterdag 21 maart a.s. hoopt de Nederlandse Genealogische Vereniging voor de vierde keer een contactdag te organiseren. Zo'n dag biedt geïnteresseerden een schat aan mogelijkheden voor informatie en contacten, of het nu gaat om archieven, om computers of om collega-onderzoekers. De contactdag vindt plaats in de scholengemeenschap 'Laar en Berg', Langsakker 4 1251 GB Laren. Voor meer informatie: te. 030-2610633 of 030-6622219.

● Gids voor woonhuis-onderzoek

Onder de titel *Op zoek naar huis, straat of buurt* heeft de Stichting Stichtse Geschiedenis een boekje gepubliceerd dat bedoeld is als hulpmiddel voor mensen die onderzoek willen doen naar de geschiedenis van hun eigen huis. De gids is te bestellen voor f 15,- excl. verzendkosten bij de Stichting Stichtse Geschiedenis, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, tel. 030-343880.

● Rijksarchief Utrecht

In verband met de fusie tussen het Gemeentelijke archief en het Rijksarchief Utrecht is het telefoonnummer van het Rijksarchief Utrecht is gewijzigd in: **030-2866611**.

Zaterdag 16 mei a.s. hoopt het gefuseerde nieuwe 'Utrecht archief' overigens een open dag te houden.

● 'Het Nederlandse interieur'

Het Kunsthistorisch Instituut is een project gestart over 'Het Nederlandse interieur 1600-ca. 1900 aan de hand van eigentijdse afbeeldingen' met als doel te komen tot de uitgave van een uitgebreid geïllustreerd boek over dit onderwerp. De projectleden zijn zeer belangstellend naar beeldmateriaal dat betrekking heeft op dit onderwerp, en dat zich - mogelijk enigszins vergeten of verborgen - in uw bezit bevindt. Het gaat om schilderijen, prenten, foto's en prenten van voor 1900 waarop een interieur of een belangrijk deel van een interieur is weergegeven. Hebt u iets dat aan deze omschrijving voldoet? Neemt u dan contact op met het Kunsthistorisch Instituut, Interieurproject 1600-1900, t.a.v. drs E.F. Koldeweij, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden, tel. 071-5272647 of 020-6760545.

● Excursies

Hoewel excursies bij onze vereniging nooit goed van de grond zijn gekomen, wilt u misschien toch wel een interessante reis buiten Veenendaal maken. Via het 'Historisch Toerisme Bureau' verzorgt de bekende schrijfster Thera Coppens op verschillende data reizen naar Munsterland (450 jaar Vrede van Munster!), naar Buren, over de Vecht, langs de Langbroekerwetering en naar het Paleis op de Dam.

Meer informatie: Historisch Toerisme Bureau, Tromplaan 7a, 3742 AA Baarn, tel. 035-5422091.

UITGAVEN VERKRIJGBAAR BIJ DE ADMINISTRATEUR:

(adres: zie binnenzijde vooromslag)

"Het veen, de veenraden en het Veenraadschap"

Leerboek paleografie. De historische wortels van de gemeente Veenendaal, toegelicht aan de hand van oude teksten en de transcripties daarvan. Tijdvak 1546 - 1847. 152 pagina's
R. Bisschop, G.C. Speelpenning en T. Stol.

Prijs: leden f 20,-; niet-leden f 25,- (exclusief kosten toezenden)

"Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal"

Inventarisatie van de eigenaren van graven uit 1690 (met veel voor genealogen interessante gegevens) Transcripties van de oorspronkelijke registraties. Samensteller: Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal. 40 pagina's

Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,- (exclusief kosten toezenden)

"Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal" - deel 2

Aan vulling op de leggers van graven uit 1683 en transcripties van de leggers 1710-1754, 1754-1818 en 1790-1858. Bevat tevens gegevens betreffende de ligging van graven in de Oude of Salvatorkerk. 33 pagina's

Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,- (exclusief kosten toezenden)

"De veenkolonie Veenendaal"

Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546 - 1653. Handelseditie proefschrift.

T. Stol. Stichtse Historische Reeks no. 17

Prijs: leden f 35,-; winkelprijs f 49,50 (exclusief kosten toezending)

"De Oude of Salvatorkerk"

Geschiedenis van de Oude kerk en de Markt te Veenendaal. 63 pagina's
H. Diepeveen

Prijs: leden f 5,- (exclusief kosten toezenden)

"Tot tijd en wijle..."

Een bloemlezing uit een eeuw Gereformeerd kerkelijk leven in Veenendaal. 1887 - 1987. Samenst. en red.: P.G. Doolaard. 179 pag.

Prijs f 15,- (exclusief kosten toezenden)

"De laatste oorlogsdagen in Veenendaal"

Verslag van de laatste oorlogsdagen in Veenendaal weergegeven voor familie in Zeeland door J.C. Meeuse, onderwijzer te Veenendaal. 24 pagina's

Prijs f 3,50 (exclusief kosten toezenden)

"Een tweeling zelfstandig"

Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd 1795-1813. 62 pagina's
dr. R. Bisschop

Prijs f 4,95 (exclusief kosten toezenden)

Selectie van illustraties van A.P. de Kleuver

Bevat reproducties van 15 tekeningen, die dienden als illustraties bij kranten- en tijdschriftartikelen en in boeken van A.P. de Kl. (amateur bioloog, - historicus, - archeoloog, - musicus, enz. enz.) 1911 - 1980. Samenstelling: Red. Oud Veenendaal 1993.

Prijs: leden f 5,-; niet-leden f 7,50 (exclusief kosten toezenden)

UITGAVEN VERKRIJGBAAR BIJ DE ADMINISTRATEUR:
(adres: zie binnenzijde vooromslag)

Onderstaande uitgaven zijn als zogenaamd eindejaarsgeschenk aan de leden toegezonden met het laatste nummer van de erachter vermelde jaargang van het blad Oud Veenendaal.

Tekening van de "Nieuwe Molen" te Veenendaal (1986)
door J.W. van Hardeveld - formaat A3 (h. 43 - br. 30 cm)
Prijs: f 5,- (kan niet per post worden toegezonden)

Verkleind model van de bovenstaande tekening (formaat A4)
Prijs: f 5,- (exclusief kosten toezenden)

Kaart van de gemeente Veenendaal uit de Gemeente Atlas van J. Kuipers van 1865 (1987)

Plattegrond op chamois karton - formaat A4
Prijs: f 5,- (exclusief kosten toezenden)

4 pentekeningen van tot gemeentelijk monument verklaarde gebouwen (1988)

door E. Ooms.- in envelop met tekening van de Oude Kerk Marechausseekazerne; Frisia villa; voormalige pastorie (thans museum) op de Markt en arbeiderswoningen Parallelweg
Prijs: f 5,- (exclusief kosten toezenden)

2 reproducties van kaarten en 2 van ansichtkaarten van Veenendaal (1992)

kaart ± 1600 Anoniem en "Caarte van den Slaperdijk" 1705 van Justus van Broeckhuijsen

Ansicht Markt met Hervormde Kerk (begin 1900) en Beneden-eind (rond 1900)

Prijs f 5,- (exclusief kosten toezenden)

2 reproducties van tekeningen van A.P. de Kleuver (1993)

De Molenbrug te Veenendaal ca. 1800 en Fazantehaas
Ansichtkaartformaat.

Prijs f 2,50 (exclusief kosten toezenden)

Kleurenreproductie schilderij "Vluchtelingen uit Veenendaal in de Geertekerk te Utrecht"

door W.C. van Dijk (1856) - formaat h. 20 - br. 23 cm.)
Reproductie is opgenomen geweest als middenpagina in het jubileumnummer van Oud Veenendaal van november 1995.

Prijs f 5,- (exclusief kosten toezenden)

Oud Veenendaal

Mei 1998

★ 13e jaargang, nummer 2
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie

Drs A.C. van Grootheest

J. Mouthaan, lay-out

L.G.W. Smolders

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter

Mr R. Ottens, secretaris

W. Brands, penningmeester

D.J. Bouwhuis

J.T. Slok

L.G.W. Smolders

Mevr. T. Valkenburg-van Bruxsvoot

Secretariaat: Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal
telefoon 0318-552828

Ledenadministratie: mevr. H. Brands-van Ravenswaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal
telefoon 0318-513650

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal

telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,-- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,-- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Buro Steitner BV

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Historische Vereniging Oud Veenendaal

I*NHOUD* jaargang 13, nummer 2 (Juni 1998)

47	<i>Van de redactie</i>	
48	<i>Over een ongelezen boek</i>	T. van Middelkoop
55	<i>Veenendaal omstreeks 1847: een aanzienlijk vlek</i>	P. Will
65	<i>De pest in Veenendaal</i>	E. Draisma-van Engelenburg
80	<i>Reactie van een lezer</i>	
81	<i>Uitschellen doe gien zeer!?</i>	Drs H. van 't Veld
86	<i>Boekbespreking</i>	
92	<i>Bericht van het Kleine Veenloo</i>	
94	<i>Mededelingen</i>	

De Weever.

Ghy die wd op uw handwerck let
Maakt doch het Stuck uw's leevens net.

Gelyck de weefspoel doort gescheer,
Soo vluchtig Zyn de leevens daagen,
En koomen Eeuwiglyck niet weer:
Dat Elck Sich dan voorsichtich draage:
Is 't Leef stuck Recht, of Slecht gedaan,
Daar sal Goed, of Quaad Loon op staan.

VAN DE REDACTIE

Dit tweede nummer bevat een gevarieerd aanbod van bijdragen en illustraties. Voor de bijdragen spreekt de inhoudsopgave boekdelen. De redactie waardeert het bijzonder dat verschillende werkgroepen regelmatig iets in ons verenigingsorgaan publiceren, evenals u waarschijnlijk. Zoveel enthousiasme werkt aanstekelijk, nietwaar? Mocht uw interesse gewekt zijn, neem dan gerust eens contact op met de heer Bouwhuis of met de voorzitter van de betreffende werkgroep.

Gewoonlijk tonen de geplaatste foto's of prenten iets van Veense personen of situaties van vroeger. Dat is nu natuurlijk ook wel het geval, maar deze keer zijn tevens enkele etsen opgenomen. Een aantal is van de hand van de 17e-eeuwse etser Jan Luyken. Op deze prenten worden geen typisch Veense situaties afgebeeld, maar als u er goed naar kijkt, worden bepaalde aspecten van het verleden van Veenendaal ongetwijfeld duidelijker.

Bij enkele foto's in het vorige nummer is in het bijschrift een foutje geslopen:

- op de foto op pagina 14 staat inderdaad de heer De Ruyter, maar hij was geen wethouder;
- op pagina 26 is niet 'het gemeentehuis in 1959' afgebeeld, maar de pastorie van ds R. Kok van de Priëlkerk aan de Hoofdstraat.

de redactie

OVER EEN ONGELEZEN BOEK

De bodem is een boek. Dit boek bevat informatie die in geen enkel ander boek te vinden is. Het nare is, dat dit boek slechts één keer te lezen is. Als de grond eenmaal een keer is omgewoeld, is de meeste informatie voorgoed uitgewist.

In Veenendaal is ons bodemarchief bouwput na bouwput vernield. Dat was uiteraard voor nuttige doeleinden. Jammer is alleen dat, op een enkele uitzondering na, niemand de moeite heeft genomen om ook maar te kijken welke gegevens er in ons Veenendaalse bodemboek stonden. Een schat aan informatie is zodoende door onachtzaamheid verloren gegaan.

In Veenendaal zijn nooit vondsten gedaan uit de prehistorie, bijvoorbeeld van duizend of meer jaren oud.

Maar dat neemt niet weg dat Veenendaal bodemsporen kent, hoewel slechts enkele honderden jaren oud, die uniek en van geen andere plaatsen bekend zijn. Over die bodemsporen gaat dit artikel.

Kippenschuren

Ik sta aan de rand van een bouwput, in de omgeving van de Koesteeg (tussen de Cuneraweg en de Verlengde Spoorlaan). In de wand van de bouwput is duidelijk de bodemopbouw ter plekke te zien. Direct onder de grasmatten bevindt zich een zwarte bodemlaag van ongeveer 40 cm dikte. Deze laag verkleurt via donkerbruin al snel in heldergeel zand. In die zandlaag bevinden zich echter zwarte rechthoeken van ongeveer 40 bij 60 cm (zie bijgevoegde foto).

Die rechthoeken herhalen zich om de 3,6 meter. Omdat de rechthoeken ook in de tegenoverliggende wand te vinden zijn, krijg ik het idee dat er hier vroeger een soort greppels hebben gelegen. Bij nader bekijken bestaat de vulling van de greppels uit zwart venig materiaal. Als je een kluit van het materiaal kapot knijpt, zie je de plantenworteltjes er nog in zitten.

Greppeldoorsnede in de wand van een bouwput in Petenbos (foto Cord Otting)

Gezien de venige vulling van de greppels krijg ik het idee dat ik hier te maken heb met afwateringsgreppels uit de tijd dat er in deze omgeving turf werd gestoken.

In gedachten zie ik het water afstromen in de richting van de Grift. Ik breng de greppels in verband met een zinsnede uit een oud document, waarin staat dat het veen werd verdeeld in *“sterten, (...), hebbende elcke stert een gruppeltgen overdwers omme ‘t waeter te doen sacken.”*

Een aannemer, die naast me komt staan, denkt daar heel anders over. “Mijn opa vertelde me dat hier vroeger kippenschuren zijn gebouwd. Het zand dat ze voor de bouw nodig hadden haalden ze uit de greppels.” Gezien de tientallen greppels die ik in de directe omgeving (in het hele Petenbos) had gevonden, leek die verklaring mij wat onwaarschijnlijk.

Toch hadden we geen van beiden helemaal gelijk.

Veenafgraving

We moeten voor de verklaring van de aanwezigheid van de greppels terug naar de tijd van de veenontginning. Zoals bekend werd het veen, ongeveer vanaf het jaar 1550, door het graven van kanalen en tal van sloten gedraineerd. Het vele water dat zich in het veen bevond stroomde langzamerhand door de gegraven Grift naar de Rijn. Het ingedroogde veen kon afgestoken worden en verhandeld worden als turf. De bovenste veenlaag was daarvoor echter niet geschikt. Die werd afgestoken en op grote hopen apart gezet. Deze grond wordt bonkaarde genoemd.

Menig veenarbeider zal wel peentjes gezweten hebben tijdens dit 'bonken': de bonkaarde zal doortrokken geweest zijn met boom- en plantewortels.

Als al het veen was afgegraven door de veenarbeiders, kwam de onderliggende zandlaag te voorschijn. De veenarbeiders vertrokken, de boeren kwamen in hun plaats. Maar die konden met dat onvruchtbare zand weinig beginnen. Daarom werd de bonkaarde over het zand verspreid. Voor de vruchtbaarheid kon het beste ook nog flink wat mest over het land worden verdeeld. Als zand, bonkaarde en mest door elkaar werden geploegd, konden de boeren een redelijk goede grond verkrijgen.

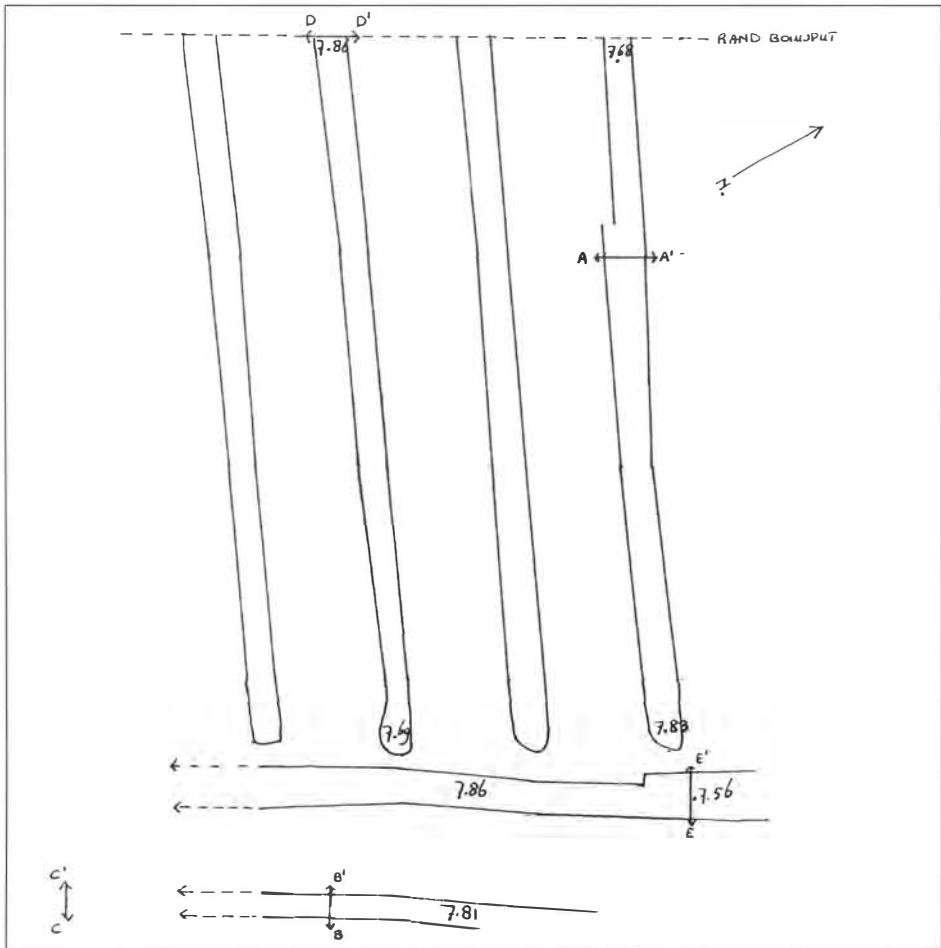
Greppels

Alles wat ik hierboven schreef was al lang bekend. De regelmatige greppelpatronen zijn hiermee echter nog niet verklaard. Bij nader inzicht kunnen ze namelijk toch niet voor afwatering gediend hebben. De wanden van de greppels zijn namelijk meestal bijna loodrecht. Als er water door de greppels gestroomd zou hebben, zouden die wanden ingestort zijn. Bovendien is in sommige bouwputten te zien dat de greppels van niets naar nergens lopen: ze zijn niet aangesloten op elkaar of op sloten.

Waar mijn kennis te kort schiet, kwamen gelukkig Wageningse wetenschappers te hulp. Door bemiddeling van Dr. H.P. Deys uit Rhenen kwam ik in contact met professor J.A.J. Vervloet, hoofd van de afdeling Historische Geografie van het Staring Centrum te Wageningen. Dankzij een subsidie van de gemeente Veenendaal heeft diens medewerker, Ir. G.H.P. Dirkx, een eerste oriënterend onderzoek gedaan naar de greppels in bouwputten in de nieuwbouwwijk Petenbos-Oost.

Overtollig veen

In een bouwput aan de Brinkersteeg, op de plaats van het huidige woonwagenveld, trof Ir. Dirx vier evenwijdige greppels aan (zie bijgevoegde plattegrond). De vulling van de greppels bestond uit zeer humeus zand en veerdunne veen. In de wand van de greppels zijn nog duidelijk sporen te zien. Op de plattegrond is duidelijk te zien dat de vier greppels niet afwaterden op de 'langssloot' die aan de onderkant van de plattegrond te zien is. In de venige brokken uit de greppels werden stuifmeel-

Plattegrond van de greppelsporen aan de Brinkersteeg

korrels (pollen) aangetroffen van veenmos, struikheide, els en berk, maar ook van rogge en boekweit.

Het vermoeden is dat de greppels gediend hebben om resten overtollig veen weg te werken. Dat veen bleef over nadat al het bruikbare veen was afgegraven. Kennelijk konden de boeren niet al dit zure en voedselarme veen gebruiken voor het aanmaken van akkers of grasland. Het zand uit de greppels kon dan, het liefst samen met mest, dienen voor verbetering van de bovenste laag grond. De greppels zouden volgens deze theorie dus dateren uit de periode direct na de veenafraving, dus vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw.

Een dergelijke functie van greppels in voormalige veengebieden was tot nu toe van geen enkele plaats in Nederland bekend. Ir. Dirksen stelt daarom voor om een perceel waarin de greppels voorkomen te bestemmen als aardkundig- en cultuurhistorisch reservaat.

Het is uiteraard aardig dat ons beeld van de veenontginning weer een klein stukje completer is.

Oostelijke Rondweg: een kans

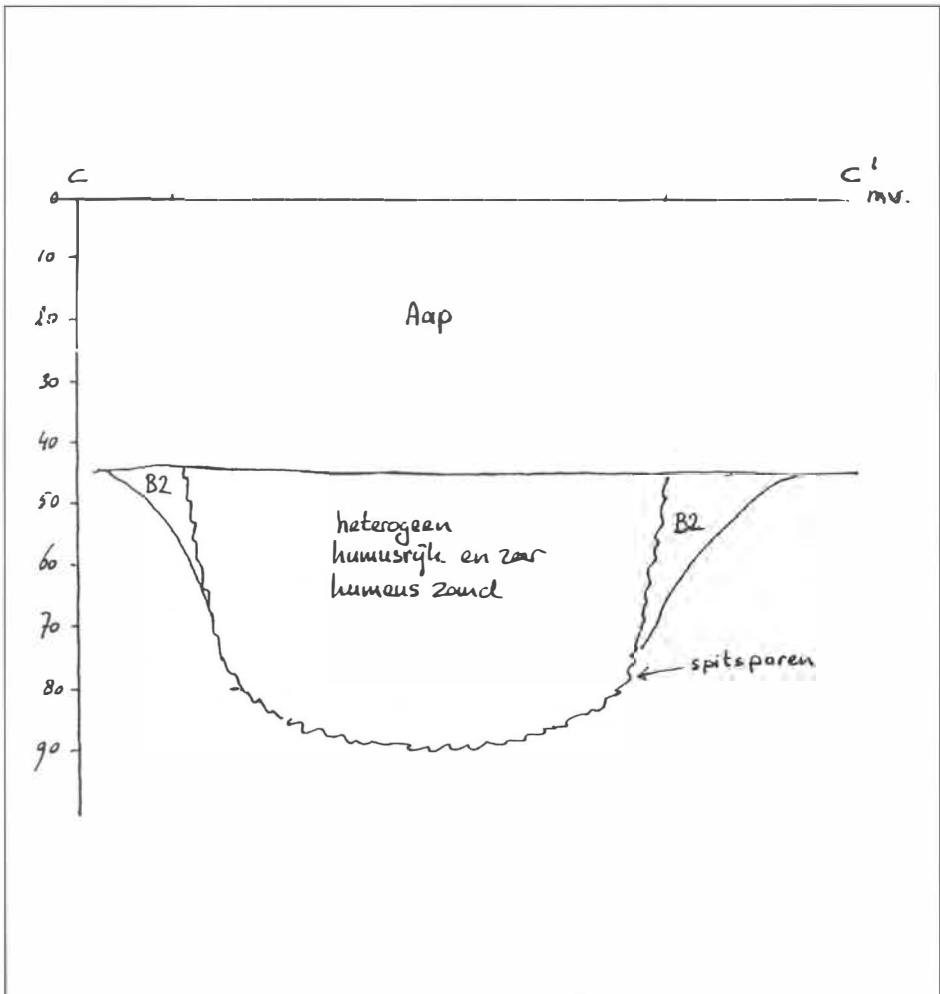
Dit neemt niet weg dat er nog heel wat vragen zijn die in dit korte oriënterende onderzoek niet beantwoord konden worden. Er komt echter nog een mogelijkheid voor een veel uitvoerig onderzoek.

Binnen afzienbare tijd starten de gemeente Veenendaal en de provincie Utrecht met de aanleg van de Oostelijke Rondweg. Wederom gaat dan een stuk van het Veenendaalse bodemarchief verloren. Anderzijds geeft de aanleg van die weg een unieke gelegenheid om een dwarsdoorsnede door het voormalige veengebied te bestuderen.

De Oostelijke Rondweg gaat straks bij de Cuneraweg aansluiten bij de Utrechtse Heuvelrug. De weg gaat dan langzaam dalen naar steeds drassiger terrein.

Na het passeren van het natuurgebied De Hel en het oversteken van de Griff gaat de weg straks weer langzaam omhoog in de richting van de A12.

Over de veenontginning weten we dank zij de dissertatie van dr. T. Stol *De Veenkolonie Veenendaal* al heel veel. Het zou prachtig zijn als deze informatie aangevuld met de gegevens die de bodem bevat. Wetenschappelijk bodemonderzoek in het tracé van de Oostelijke

Doorsnede door een greppel.

Rondweg is daartoe een goed middel.

Natuurlijk kost zulk onderzoek heel wat. Je praat al snel over een bedrag waarvoor je enkele auto's kunt kopen. Maar als je dat afzet tegen de miljoenen guldens die de Oostelijke Rondweg gaat kosten, om al die duizenden auto's in beweging te houden, is het een relatief klein bedrag. Het woord is aan de gemeente Veenendaal en aan de provincie Utrecht.

Vragen

Als gemeente en provincie besluiten tot het geven van subsidie aan een vervolgonderzoek, kunnen we misschien antwoord krijgen op de volgende vragen.

De greppelpatronen die hierboven beschreven zijn, verdienen verder onderzoek. Greppels zijn er in verschillende soorten en maten. Zo is de afstand tussen de greppels bij bijna elke bouwput verschillend. Onduidelijk is nog waarom welk type op een bepaalde plaats voorkomt. De greppels zijn op dit moment alleen gesignaleerd in het gebied ruwweg tussen de Cuneraweg en de Middellaan / Verlengde Spoorlaan. Langs de Wageningselaan is door mij door middel van een grondboring één greppel gevonden. Dat was in het tracé van de Oostelijke Rondweg. Of de greppels ook voorkomen aan de overkant van de Grift, in de toenmalige Gelderse venen, is totaal onbekend.

Op dezelfde plek langs de Wageningselaan vond ik in een veenlaagje enkele scherven. Nader onderzoek van scherven kan helpen om de greppels preciezer te dateren. Zoals hierboven is beschreven hadden de meeste greppels in het Petenbos geen afwateringsfunctie. De sloten die wél een afwateringsfunctie hadden liggen waarschijnlijk onder de huidige sloten en greppels. Afwateringscapaciteit en mogelijke bevaarbaarheid van die sloten zijn nog niet onderzocht.

Eén bijzondere sloot wil ik nog met name noemen, namelijk de bermsloot van de Cuneraweg. De Oostelijke Rondweg gaat deze sloot doorsnijden. Mijns inziens moet zich onder of in de onmiddellijke nabijheid van die sloot de resten bevinden van één van de oudste veenkanalen. Nog voor de Grift af was, liep op die plaats namelijk een afwateringskanaal met de naam Landgraaf.

Zo wroeten we maar door in de Veenendaalse bodem. Maar, zoals nu blijkt, onze verre voorvaders konden daar ook al wat van.

T. van Middelkoop

Bronnen:

- G.H.P. Dirkx, Verkennend bodemonderzoek greppelpatronen Veenendaal, december 1996.
- T. Stol, De veenkolonie Veenendaal, Walburg Pers, 1992.

V EENENDAAL OMSTREEKS 1847: EEN AANZIENLIJK VLEK

Een oud-collega speelde mij bij gelegenheid een kopie in handen van enige bladzijden uit het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa, uitgegeven in 1847. Omdat we beiden, elk op eigen wijze, nogal geïnteresseerd zijn in Veenendaal, behoeft het nauwelijks betoog, dat één van de trefwoorden op de kopieën Veenendaal luidde.

De vermelding onder de trefwoorden **Veenendaal** (komt tweemaal voor), **Geldersch Veenendaal** en **Greb (De)** (die eveneens tweemaal voorkomt) zijn zo boeiend, dat ik ze de lezer van *Oud Veenendaal* niet onthouden wil. Ik heb de tekst zo letterlijk mogelijk overgenomen met spelling en schrijfwijze en al; waar afkortingen zijn gebruikt, heb ik die niet weergegeven maar de woorden voluit geschreven.

Veenendaal

Allereerst: **Veenendaal**, ook wel het RHEENENSCH VEEN genoemd, aanzienlijk vlek, gedeeltelijk in het Overkwartier, provincie Utrecht, arrondissement en 4 uren zuid-oostelijk van Amersfoort, kanton en 1½ uur noordelijk van Rhenen, en daarin voor een gedeelte eene afzonderlijke gemeente uitmakende, en ten deele tot de gemeente Rhenen behorende; voorts gedeeltelijk op de Neder-Veluwe, provincie Gelderland, district Veluwe, arrondissement en 5½ uren noord-westelijk van Arnhem, kanton en 2 uren noord-noord-westelijk van Wageningen, gemeente en 2 uren westelijk van Ede, op 52°1'34" noorderbreedte, 25°13'6" oosterlengte. Men telt er **517** huizen met eene bevolking van 4700 inwoners [d.i. let wel, gemiddeld 9 inwoners per huis], die meest in het turfveenen en het kammen en bewerken van wol hun bestaan vinden. Ook heeft met er twee korenmolens en eene calicotsfabriek [calicot duidt op Calcutta = katoen]. Uit den naam verneemt men, dat dit vlek in de veenen ligt; welk ook de eerste aanleiding tot de stichting daarvan gegeven hebben. Vóór

de aanvang der zestiende eeuw, zag men daar niets anders dan wijd uitgestrekt veenland, hetwelk der stad Rheenen in eigendom toebehoorde, als op haar grondgebied gelegen, en om die reden het Rhenensche-veen of korthedshalve het Rheensche-veen genoemd. Naarmate de deugdzzaamheid van den turf, die deze grond uitleverde, kenbaar werd, zijn, bij en in die veenen, eenige huizen gebouwd, voor die hem begonnen te bearbeiten, en, deze door den tijd dagelijks toenemende, is daaruit dit groot en aanzienlijk vlek geworden; hetwelk men met den naam van VEENENDAAL, zoo veel gezegd als EEN DAL IN DE VEENEN, bestempelde, hoewel het daaromstreeks, veelal en zelfs meest den naam van het RHEENENSCH VEEN, ook wel blootelijk HET VEEN, blijft behouden. Het vlek strekt zich in de lengte en breedte ver uit.

Het land daar rondom is, ruim een uur gaan ver, bijna geheel uitgeveend. Men wil dat de grond hier omstreeks, voor dezen wel 2,50 ellemaat hooger geweest zij. Thans staat het bijna gelijk met het water, waarom men hier, evenals in Holland, het veel al sedert vele jaren niet aangebaggerd heeft. Ook verzekert men, dat het veen hier zoo sterk aangroeit, dat men het, na verloop van eenige jaren, op nieuw baggeren kan. Midden door het dorp loopt van het eene tot het andere einde, eene gegraven vaart, **Bisschop-Davids-Grift** geheeten. Omdat deze Bisschop die heeft begonnen te graven, ook wordt zij wel alleen **de Grift** genoemd. Langs deze vaart wordt de opgemaakte en gedroogde turf, met schuiten gebragt tot aan de sluis van de Grebbe, door welke men, bij laag water, wanneer die open staat, in den Rijn vaart; doch als de sluis, om het hooge water in den Rijn, wordt dicht gehouden, moet de turf ontladen, en aan de andere zijde van de sluis in andere vaartuigen overgedragen worden, met welke zij vervolgens den Rijn op-of afgevoerd wordt, meestendeels naar Gelderland.

De Hervormden, die er 4000 in getal zijn, onder welke 890 Ledematen, maken eene gemeente uit, welke tot de klassis van Wijk bij Duurstede, ring van Rhenen, behoort, en door 2 predikanten bediend wordt. De eerste, die in deze gemeente het leeraarambt heeft waargenomen, is geweest Jan Willemsz., die in het jaar 1587 herwaarts kwam, en in het jaar 1592 opgevolgd werd door Theodorus Silingius¹. De eerste, die er als tweede Predikant gestaan heeft, is geweest Eimbertus Wilhelmus

De Veender.
 't's ongesien, Doch't kan geschien

Van onder't Waater word geheeven,
 Een Stof, om Vuur en Vlam te geeven,
 Tot nut en tegenweer der Kouw:
 Soo most de Mens Mateeri vissen,
 Van onder's leevens kom mernissen,
 Tot Vreugd, die Eeuwig gloorien souw.

Hermanus Molemans, die in 1839 herwaarts beroepen werd, en den 27 Februarij 1842 naar Rheden vertrok. Het beroep van beide Predikanten geschiedt door den kerkeraad. De kerk, in 1549 gesticht [n.b. de kerk werd in 1566 ingewijd!] en aan den H. Verlosser toegewijd, kwam na de Reformatie aan de Hervormden, bij wie zij nog in gebruik is. Zij staat op Utrechts grondgebied, op eene hoogte met boomen bezet, en is een net gebouw, met twee spitsen, doch zonder toren, ook heeft zij geen orgel. De Evangelisch-Luthersen, welke men er aantreft worden tot de gemeente van Amersfoort gerekend. - De Roomsche-Katholieken, die er wonen, parochiëren te Renswoude. - De Israelieten maken met die uit de omliggende gemeenten eene ringsynagoge uit, waarvan de synagoge mede in de provincie Utrecht staat. De dienst wordt aldaar verrigt door eenen Voorlezer. De dorpschool, welke op Gelders grondgebied staat, wordt gemiddeld door 400 leerlingen bezocht. Te VEENENDAAL wordt jaarlijks van 1 tot 20 Julij, op een ruim veld eene bijenmarkt gehouden, waarop honderde bijenkorven, vooral door de Noordbrabanders, aangebragt en verkocht worden. Ook is hier des Dinsdags eene weekmarkt, die druk bezocht wordt. De kermis valt in Zondag na Maria Geboorte. Tot zover de tekst onder het eerste trefwoord Veenendaal.

Stichts Veenendaal

Het boek vervolgt met: **VEENENDAAL**, ook wel, ter onderscheiding van Geldersch Veenendaal, **STICHTS VEENENDAAL** geheeten, gemeente in het Overkwartier de provincie Utrecht, arrondissement Amersfoort, kanton Rhenen; palende noordelijk aan de gemeente Renswoude, oostelijk aan de Geldersche gemeente Ede, zuidelijk en zuid-westelijk aan de gemeente Rhenen, westelijk aan de gemeente Amerongen. Deze gemeente bevat het meerendeel van het Stichtse gedeelte van het vlek Veenendaal; beslaat eene oppervlakte, volgens het kadaster, van 1138 bunder, 3 vierkante roeden, 4 vierkante ellemaat; telt 333 huizen bewoond door 585 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van 3000 inwoners, wier hoofdbestaan het turfveenen en kammen der wol uitmaken. Ook heeft men er eenen korenmolen en een calicotsfabriek. De Hervormden, die er ruim 2700 in getal zijn, behooren tot de gemeente Veenendaal, welke in deze gemeente eene kerk heeft. - De 2 Evangelisch-Luthersen, die men er aantreft, worden tot de gemeente van

Amersfoort gerekend. - De Roomsche-Katholieken, die er 120 in getal zijn, parochiëren te Renswoude. - De 70 Israelieten, die er wonen, behoren tot de ringsynagoge van Veenendaal. - Men heeft in deze gemeente ééne school, welke gemiddeld door een getal van ruim 220 leerlingen bezocht wordt.

Geldersch Veenendaal

De volgende verwijzing in het boek luidt: **VEENENDAAL (GELDERSCH)**, dorp op de Neder-Veluwe, provincie Gelderland. **Zie GELDERSCH VEEENENDAAL**. Dat doen we dan. We vinden onder dit lemma vermeld: Geldersch Veenendaal, dorp op de Neder-Veluwe, provincie Gelderland, district Veluwe, kwartier, arrondissement en 5½ uren noord-westelijk van Arnhem, kanton en 2 uren noord-noord-westelijk van Wageningen, gemeente en 2 uren westelijk van Ede, op de grenzen der provincie Utrecht, midden in het veenland gelegen. Men telt er 184 huizen, bewoond door 1700 inwoners, die meest hun bestaan vinden in wolkamerij. De Hervormden, die er 1600 in getal zijn, maken, met die van Stichts Veenendaal eene gemeente uit, waarvan de kerk in de provincie Utrecht staat. Men heeft er ééne school, waar tevens kinderen van Stichts Veenendaal onderwijs genieten, en die door een gemiddeld getal van 400 leerlingen bezocht wordt, waaronder 100 leerlingen, die op de armenschool gaan.

Geldersche Vallei

Alvorens te gaan kijken onder het trefwoord **GREB (DE)** werpen we nog even een blik op: **GELDERSCH VALLEI**, landstreek in het Overkwartier der provincie Utrecht, en op de Veluwe, provincie Gelderland, aldus wegens hare ligging tusschen de Amersfoorter, Rhenensche en Veluwsche hoogte geheeten. Men wil, dat een tak van den Rijn weleer er doorheen gestroomd, en zich vervolgens eenen weg naar de Noordzee, door het meer Flevo, gebaad heeft. De Eem en de Greb zouden alsdan overblijfselen van den genoemden Rijntak zijn.

De Grebbe (1)

Nu wordt het tijd om onder het trefwoord **GREB (DE)**, te gaan kijken. Opvallend is, dat we de naam tweemaal tegenkomen, echter niet

vreemd, omdat de Grebbe én een buurtschap was en een 'rivier'. Eerst dus de buurtschap: **GREB (DE)** of DE GREBBE, buurtschap in het Overkwartier der provincie Utrecht, arrondissement en 6 uren zuid-oostelijk van Amersfoort, kanton, gemeente en 1/2 uur oostelijk van Rhenen, aan den voet van den Heimenberg, op den straatweg van Rhenen naar Wageningen, waardoor hier veel doortogt is. Vroeger hielden de passagiers der diligence, welke van Utrecht op Arnhem rijdt, hier het middagmaal. Men telt er 8 huizen en 40 inwoners. Hier vindt de Geldersche wetering, door middel van eene sluis, eene uitwatering in den Rijn. Deze sluis was oorspronkelijk aangelegd, om het Rijnwater, bij hoogen rivierstand, uit de binnenlanden te keeren, gelijk dan ook de schutdeuren naar den buitenkant, zodra het water in den Rijn tot zekere peil begon te rijzen, van zelven toevielen; doch seder 1742 is zij ook ingerigt, om, door het sluiten der andere schutdeuren naar den binnenkant, het water der Geldersche wetering en der Bisschopsgrift, die, uit de Rhenensche veenen komende, zich bij de Grebbe met haar vereenigt, op te houden en al

Turfwinning. Het onderschrift in vertaling luidt: Weg, natuurkundigen, ziet de wonderen van de Bataafse grond, water en moeras geven hun vuren. Illustratie uit: 'Deliciae Batavae' (Amsterdam 1618). Universiteitsbibliotheek Amsterdam

het lage land, ten Oosten van den Heimenberg [= Grebbeberg], in tijden van oorlog, onder water te zetten. Het water van deze overstromingen wordt opgehouden door onderscheidene dammen, welke van het eene hooge land tot het andere, door de veenen en ander lage landen, loopen. Zij zijn 3000 en 3400 ellemaat lang, en gedekt door steenen redouten, voor welke aarden retranche menten lagen. Ook is er, voor elke redout, eene steenen sluis gemaakt, om het water der overstroming van den eenen hoogen grond op den anderen te brengen en te houden.

De Grebbe (2)

Tot slot én opnieuw: de Grebbe of Grift. Dit kanaal wordt in het woordenboek en passant ook vermeld onder het trefwoord: **VEENENDAALSCH VAART**, water in het Overkwartier der provincie Utrecht. Zie GREB (DE). Onder dat lemma vinden we dan vermeld: **GREB (DE)** of GREBBE, ook GRIFT genaamd, rivier in het Overkwartier der provincie Utrecht. Zij ontstaat in de Rhenensche veenen, vloeit zuidwaarts [let wel: tegenwoordig **noordwaarts**] langs de grenzen van Utrecht en Gelderland, vereenigt zich met de Bisschopsgrift en de Geldersche weterring, later met de Kromme Eem, en ontlast zich, tusschen Wageningen en Rhenen, in den Rijn.

Deze rivier is van groot belang voor den turfhandel, en plagt eene daarlangs gelegen linie te dekken, maar is hiertoe vervolgens langs hoe meer buiten staat geraakt. In het jaar 1793 heeft men beraadslaagd, om deze linie weder te versterken. Volgens opgaaf van den generaal Du Moulin moest zij met zes zestien- op achttienponders, negen en dertig zesponders, zeventien korte drieponders en dertien zoo houwitsers als mortieren, met den vereischten krijgsvoorraad en alle verdere benoodigdheden, bezet worden. Dit is echter nimmer ten uitvoer gelegd.

De streek lands tusschen de Greb en de Zuiderzee biedt, volgens het medegedeelde van D. Swarts² aanmerkelijke voordeelen aan, om er eene belangrijke afdeeling des Rijnwaters tot wering van overstromingen daar te stellen, waardoor deze gehele streek in vruchtbaarheid een aanmerkelijke verbetering zou kunnen ondergaan.

Tot slot

Het bovenstaande schetst, aan de hand van een aardrijkskundig woor-

*De Veruwer.
Gemeenheit , geeft , Eenheidt .*

*Rood bloed van Jesus, schone kleur,
Trekt onse Zielen, deur, en deur,
Op dat wij't eenwig Oog behaagen;
Gelyk des laaken veruwers nat ,
Het bleeke wollenkleed doorvat,
Om, als herbooren, op te daagen .*

'De verver', ets van Jan en Caspar Luiken (Uit: 'Het Menselyk Bedryf').

denboek - nu zouden we het een encyclopedie noemen - een beeld van een dorp en zij omgeving, dat enerzijds verduidelijkend werkt, anderzijds weer een flinke hoeveelheid vragen opwerpt. Op sommige vragen hoop ik in een later stadium nog eens te kunnen terugkomen. Vooral nog wens ik u veel plezier met de aangereikte 'aardrijkskundige' gegevens van ruim 150 jaar geleden.

P. Will

1. Volgens H. Diepeveen, *De Oude of Salvatorkerk*
2. D. Swarts schrijft dit in: *Geschied- en Natuurkundige overwegingen, betrekkelijk de rivieren den Rijn, de Flevus, het Kanaal van Corbulo of Lek en den Katwijkschen Rijn.*

I. B. MED.

BERICHT

VAN DE

PEST.

1. Dat de Pest besmettelick is.
2. Middelen om de selve voor te komen,
3. ende te genesen.

TOT DORDRECHT,

Dooz Francops Boels / Forck-verkooper / woonende
by 't Stadt-huys/in de witte gekroonde Duijs.
Anno 1636.

***D**E PEST IN VEENENDAAL*

In 1998 heeft de werkgroep Genealogie een vier jaren durend project afgesloten. Tijdens de bijeenkomst in juni zal het boek “Luid- en Begraafgelden te Veenendaal 1574-1812” officieel gepresenteerd worden.

Aan het transcriberen van de rekeningen van de kerkmeesters, waar de werkgroep veel aantekeningen over begrafenissen vond, is begonnen omdat over de betreffende periode een groot gedeelte van de begraafboeken van Veenendaal ontbreekt.¹ Met deze luid- en begraafgelden kan dan toch een overzicht gegeven worden welke personen in een bepaalde periode begraven zijn; voor genealogen is het immers erg belangrijk om te weten wanneer iemand overleden is en of diegene nog een nageslacht had.

De kerkmeestersrekening was de rekening en verantwoording, die de kerkmeester jaarlijks aflegde aan het Veenraadschap, over de inkomsten en uitgaven van de kerk. Deze rekeningen werden steeds van september tot en met augustus daaraanvolgend opgemaakt en eind augustus op de zogenaamde open rekendag door de veenraden gecontroleerd en vastgesteld.

Een van de eerste jaren, die ik bij het transcriberen onder ogen kreeg, was 1635/36 en wat mij direct opviel was, dat op deze bladzijden volstaan werd met alleen het noemen van de naam van degene die begraven was en het bedrag dat daarvoor ontvangen was. Voordien werd steeds een omschrijving gegeven, bijvoorbeeld: “*Den XVIe februiary [1627] de gerechticheyt voor de kerck van Aert Claesensz moeder compt acht stuyvers.*”²

Maar wat mij nog het meest trof in de rekening over 1635/36 was deze aantekening: “*Het leste kint van m[eeste]r Adam*”. Deze aantekening

werd vermeld nadat kort daarvoor eerst meester Adam zelf (hij was chirurgijn in Veenendaal), twee andere kinderen en zijn vrouw begraven waren.

Uit een grafisch overzicht dat door enkele leden van de werkgroep is gemaakt van het totaal aantal mannen, vrouwen en kinderen, dat in een bepaald jaar is begraven, bleek er in het jaar 1635/36 een enorme uitschieter te zijn. Gemiddeld komen we begin 1600 ieder jaar op circa twintig personen, maar in 1635/36 is de lijst 226 personen lang.

En uit een lijst van rampen over de jaren 1316 tot 1953 bleek, dat er van 1635 tot 1637 in grote delen van Nederland een pestepidemie heeft gewoed, waarvan ongeveer eenderde deel van de bevolking het slachtoffer werd.³

Als stamboomonderzoeker wil je ook graag de achtergronden van iets weten, dus vandaar dat ik een studie ben gestart naar deze pestperiode.

Pest, de heete sieckte

Van alle ziektes, die in de geschiedenis van de mens een rol hebben gespeeld, heeft de pest waarschijnlijk de slechtste reputatie. Er is geen ziekte of andere ramp, die zo in ons taalgebruik is ingeburgerd. Kijk maar naar de werkwoorden *pesten* en *verpesten* en de zelfstandige naamwoorden *peststreek*, *pestbui*, *pestwijn* en *pestkop*. Ook zegswijzen als *stinken als de pest*, *krijg de pest*, *ik begrijp er geen pest van*, *mijden als de pest* en *zo gierig als de pest* hoor je bijna dagelijks.

Maar ook in vroeger tijden gaf men minder fraaie benamingen aan de pest. Behalve de aanduidingen *pestilencie* en *pestilentialie sieckte*, sprak men ook gewoon over *de sieckte* of over de *heete sieckte*, *'t heete ongemac*, *de haestige sieckte*, *ga doot* of de *gave Gods*. Al deze woorden hebben een zeer negatieve betekenis, hetgeen zeker iets zegt over de reputatie van de pest.

Wat is de pest?

In 1894 ontdekte de Franse onderzoeker Yersin de pestbacil; het organisme kreeg zijn naam, *Yersinia pestis*. Deze bacil veroorzaakt een uiterst besmettelijke infectieziekte waarbij we drie vormen onder-

scheiden: longpest, builenpest en bloedvergiftigingspest. De longpest is bijzonder besmettelijk; deze wordt door besmette druppeltjes speeksel tijdens spreken, kuchen of niezen van mens tot mens overgebracht.

Na een vreselijke lijdensweg raakt de patiënt in coma, waarna binnen twee à drie dagen de dood intreedt. Longpest is in bijna 100% van de gevallen fataal.

Bij de builenpest, ook wel bubonenpest genoemd, verloopt de besmetting via een vlooienbeet op een ledemaat. Op de plaats van de beet vormt zich een puistje, dat snel uitgroeit tot een zwarte zweer, karbonkel genaamd. Na een aantal dagen zwellen de lymfeklieren in de lies of onder de oksel op (de bubo).

Het opensnijden van een pestbui (Houtsnede ca. 1482)

Er treedt een acute bloedvergiftiging op, die inslaat op organen als hart, nieren en longen en in dit geval kan de dood intreden. Na acht tot tien dagen kan de pest ook verdwijnen; circa 20 tot 40% van de met builenpest besmette personen heeft kans te overleven.

Een zeer acute vorm van builenpest is de bloedvergiftigingspest, die zich manifesteert in de bloedbaan. De graad van besmetting door de bacil is zo hoog, dat de patiënt bezwijkt voordat de gewone pestsymptomen, zoals de bubo, tijd hebben zich te manifesteren. De sterfte bij deze vorm van pest is bijzonder hoog; binnen 24 tot 36 uur sterft de patiënt.⁴

De verspreiding van de pest

In vroeger eeuwen werd de pest meestal toegeschreven aan het ingrijpen van God, die de mensen als straf voor zijn zonden regelmatig met zijn “gave” bezocht. Vanaf de 16e eeuw waren diverse medici er echter al van overtuigd, dat zij moesten zoeken naar natuurlijke oorzaken voor de verspreiding van en de besmetting door de pest.

Gebleken is, dat de pestbacil in het bijzonder parasiteert op knaagdieren, zoals ratten, muizen en konijnen. Voor de besmetting van andere organismen is echter wel een drager nodig en deze overdracht komt tot stand door de rattenvlo, die met name leeft op de zwarte rat.

De rattenvlo heeft het prima naar zijn zin bij een temperatuur van 15 tot 20 °C en een vochtigheidsgraad van 90 tot 95% en zijn activiteit wordt beperkt door koude. Gezien de omstandigheden waarin de vlo zich het meest thuisvoelde, manifesteerde de pest zich meestal in de nazomer en dan vaak na een zachte winter en een natte zomer.

De meest geliefde gastheer van de rattenvlo is de zwarte rat. Het grote moment voor de zwarte rat brak aan, toen de mens zich ging vestigen en voedselvoorraden ging aanleggen. Hij kreeg voedsel in overvloed voorgeschoteld, zijn natuurlijke vijanden werden door de mens afgeschrikt en hij vond in de woning van de mens een beschutte schuilplaats. Maar de vlo kon zich ook zonder rat verplaatsen, bijvoorbeeld wanneer hij zich nestelde in goederen die vervoerd werden of in kleren van reizigers. Dientengevolge moet het economisch verkeer als een belangrijke

PESTORDONNANTIE.
Ubt laft van de Magiftraet

van Arnhem door det ſelvet Medicijn Doctoren
tot dienſt van de Gheneeynte op het koziſſe
beſchjeyen.

Deut. 28. Verſ. 15.

*Vanneer ghy niet hoorenſult de ſtemme des Heeren uwer
Gods, dat ghy houdet ende doet alle ſyne gheboden, zoo
ſullen alle de vloecken over u comen, ende u raken, &c.*

*De Heere zal ude Peſilentie aenhanghen, &c. ende ſal u
ſlaen met gheſwvel, febris, hitte, brant, dorricheyde, ver-
giftighe locht ende geelfucht, &c.*

Ghedrukt tot Arnhem by Ian Ianſz. 1624.
Den 5. October.

Pestordonnantie van de magistraat van Arnhem dd. 5 oktober 1624.

Door de gemeentelijke bestuurders werden diverse maatregelen uitgevaardigd om de verspreiding van de pest te voorkomen. In 1624 was er nog een volle overtuiging van de "wraak van God". (De Gave Gods - zie noot 7)

De zesde klas van de Patrimoniumschool in ± 1942 (onderwijzer: de heer Griffioen). Voorste rij: Gerry Arends, Gerc Leenheer. 3e rij: Janny Zwanenpol, Fienie Hardeveld, Alie Burgstede, Diteweg (Maagje), Riek Diepenveen. 4e rij:

a Konings, Riek van Doorn, Grada Hardeveld. 2e rij: Grietje van Beek, Jopie v.d. Bosch, Bos, Fieny Lefers, Greetje
ymie v.d. Poel, Piet Vink, Frans Jansen, Ab van Cappelle, Cor v.d. Heuvel, Lucas, Jeanne v.d. Loosdrecht.

factor in de verspreiding van de pest gezien worden. Schippers, wagenvoerders, handelaren, boeren op weg naar de markt; zij allen konden de pestbaci met zich meedragen. De handel in verdachte goederen, zoals vachten, vellen, wol, textiel, bedden en huisraad werd dan ook vaak verboden. Ook zeelieden en soldaten, die niet in de meest ideale omstandigheden werkten en leefden, waren vaak debet aan de verspreiding van de pest.

Ook de leefgewoonten van de rat en van de mens waren van invloed op het uitbreken van de pest. Aangezien ratten voornamelijk leefden van het voedsel dat de mensen weggooiden of bewaarden, kon het aantal ratten op een bepaalde plaats alleen toenemen als het aantal mensen toenam. De pest kon daarom alleen als epidemie uitbreken op plaatsen waar veel mensen en ratten bij elkaar leefden. De geleerden zijn het erover eens, dat het aantal mensen in Europa tussen de jaren 1100 en 1300 snel toenam, zodat er na 1300 genoeg mensen en ratten waren om een van de eerste grote pestepidemieën mogelijk te maken.⁵

Ook in de Nederlanden was er aan het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw sprake van overbevolking in de grote steden. Straatvuilnisbeltjes, stinkende grachten met dood water, waarin huisvuil, faecaliën, slachtafval etc. geloosd werden, vormden een ideale omgeving voor ratten en vlooiën en mogen worden beschouwd als kweekbakken van ziektekiemdragende micro-organismen. Ideale omstandigheden dus voor de pestbaci. Tengevolge van de bevolkingsconcentratie woedde de pest vaker in de steden dan op het platteland, maar aangezien over steden nu eenmaal meer geschreven wordt dan over het platteland, zijn de archiefbronnen daar talrijker. Door het uitgebreide Hollandse waterwegennet waren de verbindingen meer dan uitstekend, zeker in de 17e eeuw, toen het contact met de steden door een groeiend aantal marktschepen, beurtveren en trekvaarten steeds intensiever werd. Zo vervoerden schippers met hun samoreuzen de turf van Veenendaal naar o.a. Schoonhoven en kwamen weer terug om nieuwe turf te halen.

Tijdgenoten over de pest

Tijdgenoten waren meestal van mening, dat de pest moest worden toegeschreven aan de zonden van de mens en de wraak van God. Zo sprak bijvoorbeeld de Nijmeegse medicus Isbrand van Diemerbroek in 1636

van een “*pestilential zaat*”, dat “*in menigvuldige kleene deeltjens*” uit de hemel komt, de lucht vervuult en via de adem de besmetting veroorzaakt, die zich van het ene lichaam naar het andere overzette “*gelyck als door een beet van een dollen hont gelycker delligheit aan een ander word overgezet*”. Onze voorouders zagen als vormen van besmetting echter ook de kwalijke dampen uit de aarde, gemoedsaandoeningen (hevige schrik) of verstoring van de vier levenssappen (zwarte en gele gal, bloed en slijm).

Als voortekenen van een naderende pestepidemie golden toen o.a. insectenplagen (zo heerste er begin 1635 in Nijmegen een enorme vliegenplaag), kometen en meteorieten, aanhoudend weerlicht zonder donderslagen en de komst van pestvogels.⁶

Het doodschieten van katten en honden (Prent van Jan de Ridder, circa 1720 - Atlas Van Stolk, Rotterdam).

Men dacht dat huisdieren de pest konden overbrengen en deze moesten daarom worden binnengehouden of zelfs afgemaakt.

De eerste grote pestepidemie, die als De Zwarte Dood de geschiedenis is ingegaan, kwam vanuit Azië via het Middellandse Zeegebied naar Europa en was ongeveer eenderde van de bevolking fataal. Daarna werd Europa, en ook Holland, regelmatig overspoeld door meer of minder ernstige pestgolven, waarvan die van 1635/37 de ernstigste was na de Zwarte Dood. Door het ontbreken van geschreven bronnen is het moeilijk te achterhalen wanneer en waar de pest precies uitbrak en hoe snel en langs welke routes hij zich verspreidde.

Wel is bekend, dat b.v. Heusden, Leiden en Rotterdam in 1634 getroffen werden, Amsterdam, Gouda, Schoonhoven, Nijmegen en Arnhem in 1635 en in 1636 Lithoyen, Bleiswijk en Bodegraven.⁷

Veenendaal werd in de zomer van 1636 getroffen door de pest, zoals blijkt uit de luid- en begraafgelden. Bewijs hiervoor is ook, dat de cameraar Hermen Brantsz op 20 september 1636 een verzoekschrift richt aan de veengenoten te Utrecht om de rekendag met zes weken of twee maanden uit te stellen. Hij krijgt daarop het volgende antwoord van Steven Pelt, secretaris van de veengenoten:

"Het is tot kennisse van[de] heere Van Rijsenborch, Willem Vreem ende andere veengenoten binnen Utr[echt] resideren[de] gecomen dat U e[dele] door Hermen Brantsz belast hadde den reeckendach te leggen jegens den Illen october 1636 naer ouder gewoonte 't welck sij in geenre hande manieren willen toestaen vermits de groote sterfte van[de] contagieuse siecte die sulcx is als sij affimeren dat well negenhondert in 't Veen gestorven sijn ende mitsdien veel souden compareren die uutte besmette huysen commen, daerbij zij nyet compareren noch met hun besomgeren willen, maer daerjgens

*Veruult des groote sterfte van' contagieuse
siecte die sulcx is als sy affimeren dat well
negenhondert in 't Veen gestorven sijn*

Handschrift van Steven Pelt.

(Inv.nr.14/XIII-XIV 13e veenregister, fol. 169, Gemeente-archief Veenendaal)

expresse protesteren ende daerbij ernstelijck] versoecken [ende] begeren dat men daarmede voor een maent of twee sal supercederen om te sien ofte Godt almachtich middelretijt sijn gramschap van ons believen wilde off te wenden (...) dat nyet te pijn weert is dat men daerover strubbelt maer dat men sonder prejudicie den reeckendach mach verlengen dewijle sij hun in alle andere occurentien goetwillich toonen ende dat men anders van haer grote doleanatie ende clachten aen[de] ed[ele] heeren Staten soude hebben te [ver]wachten. Hier t' Utrecht worden verscheyden bijcompsten ende resectien van gasthuysen ende diergel[ijke] ter oorsaecke van peste gesurrcheert. (...)”⁸

In dit kleine stukje valt een aantal zaken op: ten eerste, dat de veenraden de pest zagen als een “gramschap” van God en dat men bang was, dat mensen uit besmette huizen de vergadering zouden bijwonen en daarmee anderen zouden besmetten. Verder, dat er ook in de stad Utrecht vergaderingen werden uitgesteld (gesurrcheert) vanwege de pest en dat in ‘t Veen wel 900 doden te betreuren zijn.

Een andere notitie over de pest vond ik in de lijst met namen van alle priesters en predikanten, die de kerk van Veenendaal hebben gediend, waarin staat vermeld, dat in 1637 dominee Bergman van Schalkwijk overkwam naar Veenendaal, “wanneer ‘t dorp bijna van de pestilentie siekte was uytgestorven”.⁹

Invloed op de samenleving

Uit mijn onderzoek naar de pest is in ieder geval naar voren gekomen, welk een enorme invloed deze ziekte door zijn dodelijke uitwerking had op de mensen van die tijd. Al bij het minste gerucht, dat de pest er aankwam, raakte men in paniek. Als het mogelijk was, vluchtte men naar veiliger oorden, hetgeen meestal alleen voorbe houden was aan de rijken, die zich konden afzonderen in hun buitenhuis op het platteland.

De aanblik, die de samenleving kreeg was er een van ontreddering: besmette huizen met daarop een grote “P” geschilderd, weken of zelfs maanden leegstaande woningen en werkplaatsen, lege marktplaatsen, ontvolkte straten, gesloten pandjeshuizen, afgelasting van kermissen en andere festiviteiten, doodsklokken, overal lijkstoeten, opeengestapelde

kisten in de kerk, open graven, een alles doordringende lijkenstank, stervenden op straat, bizarre gedragingen, ongeregelde heden en onrust. Pestlieders mochten alleen op bepaalde plaatsen komen met een witte stok in de hand; iedere vreemdeling, bedelaar, oude alleenwonende vrouw (heks?!) of dorpsgek werd met argusogen bekeken en vaak de stad uitgejaagd.

De pest in Veenendaal

Het bovenstaande beeld is van een grote stad, maar ook al is de aanblik in Veenendaal in 1636 misschien anders geweest, de gevolgen waren er niet minder om. De veenraden spraken over 900 doden; in de luid- en begraafelden zijn er 226 geregisteerd.

In de verschillende bronnen is vaak sprake van een aanzienlijke overdrijving van de gevolgen van de pest, zodat we ons een onjuiste voorstelling daarvan maken als we alleen afgaan op uitlatingen van tijdgenoten en kroniekschrijvers. Ook werden in de vroege kerkelijke registers vaak alleen die doden aangetekend, waar voor de begrafenis betaald werd (luiden van de klok, openen van het graf, de diensten van de koster). De "armen" blijven daar dus buiten de registratie. Tijdens epidemieën neemt de kans op onderregistratie alleen maar toe. Het is voorstelbaar dat, daar waar op één dag tientallen doden werden begraven, in de chaos die dit in de kerken en op de kerkhoven met zich meebracht de administratie niet meer zo precies werkte, zeker wanneer er geen graven meer beschikbaar waren en de doden in grote kuilen bij elkaar gelegd werden. De werkgroep gaat ervan uit, dat het werkelijke dodental in Veenendaal ergens tussen de twee hiervoor genoemde getallen zal liggen.

Genealogische conclusies

Veel van de Veense stamboomonderzoekers blijven met de daadwerkelijke bewijzen van hun afstamming steken in het begin van de 17e eeuw. Zou het nu zo kunnen zijn, dat rond het jaar 1640 een migratie heeft plaatsgehad van andere delen van het land naar Veenendaal?

Immers, Veenendaal was toen een bedrijvige plaats door zijn turfwinning en dat trok waarschijnlijk nieuwe werkkrachten en ondernemers aan. Maakten de veenraden in hun woonplaats (er woonde slechts een enkele veenraad daadwerkelijk in Veenendaal) reclame om zo aan nieuwe

werklieden te komen?

Over de demografische ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw zijn

De pestdokter in beschermende kleding op weg naar een patiënt; in de snavel zitten kruiden, die de besmetting moeten tegenhouden. In zijn hand heeft hij de verplichte roodgeschilderde stok als herkenningsteken.

slechts incidenteel bronnen beschikbaar en dan vaak nog alleen van steden en niet van het platteland.¹⁰ Ook door gebrek aan kwantitatieve gegevens over huwelijken, geboorten en migratie is het moeilijk iets te zeggen over de demografische reacties van de bevolking op de pest. De normale sterfte in de 17e eeuw schommelde omstreeks 35 o/oo. Dat de pest in de meeste jaren tenminste anderhalf à tweemaal zoveel slachtoffers maakte dan de dood in gewone jaren, is een conclusie die realistisch is. Voor het pestjaar 1635/36 gaat men soms zelfs uit van een verzes- tot vertienvoudiging van de normale sterfte.

De verliezen, die de pest toebracht, kunnen enerzijds goedgemaakt worden door een inhaalslag van huwelijken en geboorten, maar zou weleens vooral goedgemaakt kunnen zijn door de immigratie.

Er is door een aantal Veense genealogen in deze periode al migratie vastgesteld vanuit Amsterdam, Delft en Amersfoort, maar misschien moet er ook in andere gebieden gezocht worden. Binnen de werkgroep Genealogie zijn al weer nieuwe onderzoeken gestart om meer te weten te komen over de bevolking van Veenendaal door de eeuwen heen.

Iedere genealoog, die dit verhaal gelezen heeft, moet echter zijn eigen conclusies trekken en vooral: zijn eigen bewijzen verzamelen. Maar misschien helpt dit pestverhaal u weer ergens een beetje op weg.

**Namens de werkgroep Genealogie,
Elleke Draisma-van Engelenburg**

Noten:

1. Archief van het Veenraadschap der Gelderse en Rhenense venen (Gemeente-archief Veenendaal)
2. Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal: *Luid- en begraaf-gelden te Veenendaal 1574-1812* (Veenendaal 1998)
3. J.W. Koten: 'Rampenoverzicht' in *Ons Erfgoed* (nr.3/1995), p. 124-126
4. Darwin L. Palmer, 'Plague and other yersinia infections' in *Harrison's Principles of internal medicine* (twelfth edition/volume 1), hoofdstuk 121.
5. D. Turner: *De Zwarte Dood* (Haarlem 1979)
6. Tentoonstelling *De Zwarte Dood* (over de pest in Nijmegen) in Museum De Straten-makerstoren te Nijmegen (1998)
7. Leo Noordegraaf en Gerrit Valk: *De Gave Gods - De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam/2e druk 1996)
8. Inv.nr.14(XIII-XIV) *13e veenregister* (Gemeente-archief Veenendaal), fol.169-172
9. *Lijst van de priesters en predicanten die in Veenendaal zijn geweest sedert de fundatie der kerken tot op deesen tijd*, Archief Hervormde Gemeente Veenendaal/Inv.nr.34/ca.1770 (Gemeente-archief Veenendaal). Ook genoemd in: Dr. J.G. Thoomes, *Veenendaal toen en nu* (Veenendaal 1988)
10. A.M. van der Woude: Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 5* (Haarlem 1980), p.144-145

Reactie van een lezer

De 'Berendans'

Bij het doorkijken van enkele jaargangen van *Oud Veenendaal* kwam ik het nummer van maart 1990 een artikel tegen over 'de Berendans'. Hierin werd de vraag gesteld of er een herberg met die naam geweest is of dat de naam 'Berendans' ontleend is aan een kermisattractie met een dansende beer voor het pand.

Als lid van de werkgroep Genealogie zijn we de laatste jaren bezig geweest een transcriptie te maken van de kerkmeestersrekeningen. Hierbij kwam ik een betaling tegen in 1626 aan *'Joost Jansz den Beer in den Berendans betaelt voor huysvestinge ende moeyten 3-0-0'*.

Vrij vertaald lezen we hier dat Joost de Beer een gelegenheid heeft waar men logies en ontbijt kon genieten. Een herberg dus, waar tevens gedanst werd. De naam van de herberg is hierdoor verklaard. Lange tijd heb ik me afgevraagd waar de herberg gesitueerd is geweest, maar dat raadsel is voor mij naar aanleiding van het genoemde artikel opgelost.

Naast de genoemde herberg wordt echter nog een andere locatie en eigenaar genoemd. In 1579 vinden we een betaling van turf aan de kerkmeester: *'Noch ontfangen van Willem Henricxsz weerd in de Wildeman van een halff schip onvrijen torffs'*. Misschien kan iemand mij vertellen waar die herberg geweest is en of de familie Wildeman hier enige relatie mee heeft?

C. van Silfhout-van Ravenswaaij
Verlengde Maanderweg 168
6713 LN Ede
tel. 0318-619700

UITSCHELLEN DOE GIEN ZEER!?

Zo zou het gebeurd kunnen zijn....

Ze woonden begin vorige eeuw in het Veen, in dezelfde buurt: Arie, de zoon van Dirk; Willem die getrouwd was met Lies en winkelier was, Frans die vis verkocht en verder nog de kaalhoofdige Jan en de als gierig bekend staande Joris. Mensen met een roepnaam, zoals mensen die vanouds hadden.

Vanzelfsprekend waren er in het dorp meer personen die Arie of Willem enz. heetten. Om precies aan te duiden wie men bedoelde, of om zelf antwoord te geven op de vraag: "Van wie ben je er een?", vermeldde men de afstamming. Zo heette Arie ook wel *Arie van Dirk van Piet*. Soms werden mannen nader naar hun vrouw genoemd en omgekeerd: niet ieder kende elke Willem, maar iedereen wist wel wie *Willem van Lies* of *Lies van Willem* was.

Over roepnamen, voornamen, achternamen, bijnamen en scheldnamen

Toen men na het decreet van keizer Napoleon in 1811 ook een achternaam, ook wel familienaam geheten, moest aannemen, koos Arie, wiens roepnaam nu voornaam werd evenals vele anderen vaders roepnaam als achternaam en noemde zich *Arie Dirksen*. Willem koos net als menig ander voor het beroep dat hij uitoefende en ging voortaan als *Willem Kramer* door het leven. Frans gaf *Visch* als achternaam op en maakte op die manier ook nog reclame voor het product dat hij verkocht. Jan schaamde zich niet voor zijn lichamelijke kenmerk en liet zich registreren als *Jan de Kale*. Joris mat zich de achternaam *Schimmelpenninck* aan en kwam er zodoende ronduit voor uit, dat hij zijn geld liever liet beschimmelen, dan dat hij het over de balk gooide.

Nu woonden er in het Veen niet alleen meer Aries maar zelfs meer per-

sonen die Arie Dirksen heetten, om maar bij hen als voorbeeld te blijven. Omdat *Arie van Dirk van Piet* naast *Arie van Piet van Dirk* noch een helder noch een handig taalgebruik was, gebruikte men bijnamen om personen uit elkaar te houden. Opnieuw kon het beroep of het verkochte product goede diensten bewijzen; ook lichamelijke eigenschappen kwamen weer in aanmerking. Van drie personen met de naam Arie Dirksen, kon de ene *de Berenboer*, de tweede *den Eerepul* en de derde *Arie de Dikke* genoemd worden.

Soms was er echter helemaal geen noodzaak om de ene Arie van de andere te onderscheiden. Een veel gebruikt stopwoord, een eigenschap van iemand, een gebeurtenis uit zijn leven kon zo opvallen, dat buren of kennissen het grappig vonden om iemand van een bijnaam te voorzien. Pijn hoefde een verwijzing naar een stopwoord niet te doen. Wordt een zekere Arie vanwege het feit, dat hij je luidruchtig begroette als de zoon, Arie *Mooiweertje* genoemd of heette een andere Arie in de volksmond *Half Elf*, omdat hij steevast aankondigde, dat het tijd voor de koffie was, dan is er eigenlijk geen sprake van een scheldnaam of een "uitschel" zoals men zei in het dialect dat in Veenendaal gesproken werd. Dan gold in elk geval: "Uitschellen doe gien zeer!"

Met een echte scheldnaam hebben we te maken, als de gegeven bijnaam minder vleidend voor de drager was en wel zeer kon doen. Dit kwam voor als minder prettige of lastige lichamelijke of geestelijke eigenschappen werden benoemd en Arie als *de Mankpoot* werd aangeduid, Lies als het *Pisbroekje* en de vaak irritant zeurende Willem *de Zeikert* ging heten. Ook kon een bepaalde gewoonte aanleiding voor een scheldnaam zijn: omdat de neus van Frans aangaf hoe graag deze een neutje lustte, sprak men over hem ook wel als *de Blauwe*.

Het valt op, dat maar weinig vrouwen een bij- of scheldnaam hadden. Men heeft wel als reden aangevoerd, dat mannen ermee spotten, als ze van zo'n aanduiding werden voorzien, maar dat vrouwen er boos om werden.

Anderen hebben hiertegen ingebracht, dat in het laatste geval de naam juist meer gebruikt zou worden. Een plausibeler verklaring is, dat er bij vrouwen minder noodzaak was hen van anderen te onderscheiden en dat ze, daar ze minder deelnamen aan het maatschappelijk leven, qua individuele eigenschappen ook minder opvielen.

Bronnen

Door de werkgroep 'Veldnamen, Scheldnamen en Dialect' van de Historische Vereniging, die wat veldnamen en dialect betreft in het recente verleden al van zich liet horen, wordt ook uitvoerig aandacht besteed aan de Veense bij- en scheldnamen. Werkgroeplid W. Diepeveen bracht veel materiaal bijeen uit allerlei brochures en knipsels.

Anderen, zoals Martin Brink, stelden hem hun aantekenboekje of lijst ter beschikking.

In het Veense verleden is er al een en ander over scheldnamen gepubliceerd. We noemen:

- Dr. J.G.Thoomes, *Veenendaal Toen en Nu*, z.j. (1982), p.25
- Mr. J. van Binsbergen, "Volkstaal en bijnamen. 'Hou je moel in 't Veen, hoor'", *Oud Utrecht*, sept.1972
- J. Barneveld, "Veenendaalse namen en bijnamen (uitschel)", *De Veenendaalse Krant*, 29 december 1992;13 januari 1993

Vastlegging

Van de bij- en scheldnamen wordt door de werkgroep een computerbestand aangelegd.

De registratie omvat 5 categorieën:

- 1) de bij- of scheldnamen op alfabetische volgorde
- 2) de drager(s) van die namen, voorzover bekend
- 3) bijzonderheden omtrent de drager, die voor de verklaring van de bij- of scheldnaam van belang kunnen zijn, zoals beroep, woonplek
- 4) verklaring van de bij- of scheldnaam, soms voortvloeiend uit een anekdote
- 5) alternatieve bij- of scheldnaam van dezelfde persoon

Voorbeelden

1	2	3	4	5
<u>bij -of scheldnaam</u>	<u>drager(s)</u>	<u>bijzonderheden</u>	<u>verklaring</u>	<u>alternatief</u>
de Aardbei	Huibers Van Manen	groenteboer	vanwege beroep	Verse Aardbeien
Aart de Belleman	Van Hardeveld	bediende fabrieksbel	vanwege deze functie	
Arie de Ham	Arie Willemsen		anekdote: koos als prijs een ham i.p.v. een gouden horloge	
den Hoed	NN	werkte op kousen- en hoedenfabriek	mocht de afgekeurde hoeden hebben en verkocht die	

Voornemens van de werkgroep

Uitvoeriger presentatie en bespreking van onderwerp, werkwijze en manier van publicatie kan plaatsvinden op een ledenbijeenkomst. Wat het laatste betreft, zou gedacht kunnen worden aan:

- in diverse afleveringen van *Oud Veenendaal* wordt een voorlopige lijst opgenomen volgens bovenstaand voorbeeld, met dien verstande, dat dragers met NN aangeduid worden als openbaarmaking van de naam pijnlijk zou kunnen zijn voor betrokkenen, nabestaanden of verwanten.
- de lezers wordt gevraagd om commentaar en aanvulling op de lijst:
 - weet u wie de dragers waren?
 - welke bijzonderheden kent u?
 - heeft u een (andere) verklaring?
 - weet u een (andere) anekdote?

c) de lezers wordt gevraagd: kent u andere namen, dan de voorlopig gepubliceerde?:

1	2	3	4	5
<u>bij -of scheldnaam</u>	<u>drager(s)</u>	<u>bijzonderheden</u>	<u>verklaring</u>	<u>alternatief</u>

**Namens de werkgroep
Drs. H. van 't Veld, voorzitter**

NIEUWE UITGAVE VAN WERKGROEP GENEALOGIE

Binnen de Historische Vereniging Oud Veenendaal is een aantal werkgroepen actief. Een van de oudste en wellicht ook actiefste werkgroepen is de Werkgroep Genealogie. De belangstelling voor genealogie is erg groot in Nederland de laatste jaren; voor velen is het een interessante vrijetijdsbesteding om in archieven te gaan snuffelen en het voorgeslacht in kaart te brengen.

De Werkgroep Genealogie is echter niet blijven steken op het niveau van een groep met gelijke belangstelling die de gevonden genealogische gegevens uitwisselt. Integendeel: zij heeft zich tot taak gesteld moeilijk toegankelijke gegevens te transcriberen en uit te geven. Het gaat hierbij om typisch Veense bronnen, die voor genealogisch geïnteresseerden om te smullen zijn. Was al eerder in twee delen een lijst van eigenaren van graven in de kerk van Veenendaal uitgegeven, nu is er een forse uitgave klaar met lijsten van de betalingen voor het luiden van de klok bij begrafenissen en de begraafgeldes. In een uitgave van ruim 300 bladzijden (en dat is nog maar ongeveer de helft van het materiaal!), die een periode van 1574 tot en met 1812 bestrijkt, zijn al deze lastig toegankelijke bronnen voor geïnteresseerden geordend.

Hiermee is een prestatie van niveau geleverd. Meer dan 10.000 uren werk in ordenen, lezen en leesbaar maken, computerwerk en zo veel meer heeft de werkgroep in deze uitgave zitten. De Historische Vereniging mag er bijzonder trots op zijn dat deze werkgroep zich tot taak gesteld heeft dergelijk belangrijk documentatiemateriaal breed beschikbaar te stellen.

Naast het geven van de teksten met een inleiding erop is er een uitgebreide index, zowel op voornamen als op achternamen. De meeste achternamen dateren uit het begin van de vorige eeuw, maar sommigen blijken toch veel ouder. Reeds in 1686 werd *een kint van Slock* begraven. Voor ouder onderzoek zijn de voornamen vooral

van belang. Ik kon het niet nalaten te kijken, wanneer voor het eerst de naam Kees gebruikt werd: het was in 1770. Een woordenlijst complementeert het geheel.

Graag feliciteer ik de werkgroep en de vereniging met de uitgave van dit belangrijke bronnenboek.

Op de komende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal het eerste exemplaar van dit boek overhandigd worden. Het boek is dan ook te koop: voor leden f 50,-, voor niet-leden f 60,-. U kunt het ook toegezonden krijgen, maar dan worden de kosten verhoogd met f 9,50 verzendkosten.

In dit geval dient het bedrag te worden overgemaakt naar postgiro 4043117 t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal, waarna toezending volgt.

ACvG

JUBILEUMUITGAVE 75 JAAR PATRIMONIUMSCHOOL

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Patrimoniumschool verschijnt er binnenkort een jubileumuitgave. In deze uitgave wordt stilgestaan bij de geschiedenis van het christelijk onderwijs in Veenendaal vanaf 1606 en die van de Patrimoniumschool in het bijzonder.

Bij het lezen van dit boek bleek me opnieuw dat Veenendaal een bijzonder dorp is en ook wel zal blijven: bijzonder in meerdere betekenissen van het woord.

Bijzonder onderwijs

Het boek begin met een uitvoerig hoofdstuk over de geschiedenis van het onderwijs. Uit oude archieven is gebleken dat de eerste onderwijzer in 1606 door de kerk is benoemd. Van de benoeming van Andries Gerritz in 1685 is zelfs de *acte van admissie* bewaard gebleven en hij was niet alleen schoolmeester, maar ook voorlezer en voorzanger in de kerk. De officiële benoeming vond overigens plaats door *De Heeren van de Magistraet der stad Rhenen*, met

Patrimoniumschool ± 1934 met juffrouw De Boer.

Klas 2a van de Patrimoniumschool in 1964 met meester Den Hartog.

voorkennis van het College van Veenraden, alsmede de Gelderse buurtmeesters en na advies van de kerkeraad.

Voorwaar een zware procedure, maar gelukkig bleek er sprake te zijn van *een bequaam man, voorsien met soodane gaven als tot soodaenen ampt wordt gerequireert*.

In dit hoofdstuk wordt verder ingegaan op de ontwikkelingen in het onderwijs in het algemeen en in het bijzonder op die in de negentiende eeuw. Het hoofdstuk eindigt met het tekort aan leerkrachten op dit moment.

Een bijzonder begin

In 1863 is de eerste bijzondere school in Veenendaal aan het Verlaat begonnen. Aan de wieg staan enkele mannen, die later een grote rol bij de Afscheiding zouden spelen. Hier ligt een interessant gegeven, dat tot op heden een grote rol speelt in de kleine wereld van de onderwijspolitiek in Veenendaal. Was bij de stichting van de school nog iedereen hervormd, als rond de eeuwwisseling een tweede school nodig wordt, blijkt een groot deel van het schoolbestuur gereformeerd.

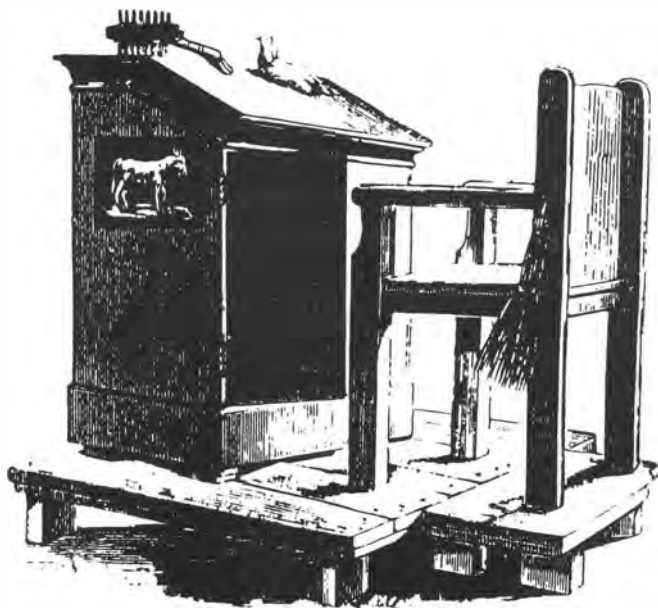
De hervormde kerkeraad besluit dan ook tot oprichting van een hervormde school. Dit is de school die tot voor enkele decennia te vinden was aan de Beatrixstraat en het best bekend was als de Boerselandse school. Deze gaat in 1903 van start.

Als in 1917 de noodzaak van een derde school blijkt, herhaalt de geschiedenis zich. De school wordt in 1922 geopend. Om uit de impasse tussen het (gereformeerde) bestuur van de eerste school en de kerkeraad van de Hervormde Kerk, die het bestuur van de tweede school vormt, te komen, wordt het *Werkliedenverbond Patrimonium* bij het bestuur van de derde school betrokken en gaat de school als Christelijke Nationale School van start.

Een bijzondere periode

De oorlogsjaren zijn een bijzondere periode voor de Patrimoniumschool. De school wordt door het Nederlandse leger en later door de bezetter gevorderd en huisvest aan het einde van de oorlog evacuées.

Tenslotte verblijven de Canadese bevrijders er enige tijd. Twee onderwijzers laten het leven ten gevolge van de oorlog en één overleeft het con-

De meester had zo zijn eigen plaats in het geheel en zijn meubilair bestond uit een kathedraal.

centratiekamp. Een gedenksteen in de school herinnert hier aan. Na de oorlog groeit de school weer snel. De school in 1945 met 852 leerlingen de grootste school van Nederland en in 1946 wordt besloten de school op te splitsen in twee kleinere scholen.

Het blijft bijzonder

Bij de splitsing van de school worden de leerlingen verdeeld naar kerkelijke achtergrond: de hervormden en onkerkelijken gaan naar de oude school, de gereformeerden en de rest naar een ander gebouw. Na een jarenlange discussie wordt 1950 besloten de scholen te scheiden. De Patrimoniumschool wordt een hervormde school en de Ceder wordt een Christelijke Nationale School. Deze tweedeling tussen hervormde en CNS-scholen bestaat nog steeds in het oude deel van Veenendaal. In de

nieuwere wijken gaan de scholen uit van een stichting, die een samenwerkingsverband is van de twee stichtingen die de hervormde en de CNS-scholen besturen. Als dit allemaal niet bijzonder is...

Schoolmeubilair voor de leerlingen, zoals dat vroeger werd gebruikt.

Een bijzonder boek

Dit alles wordt uitvoeriger beschreven in een bijzonder boek dat nu uitkomt. Het is dus ook een echt Veens boek. Niet alleen vanwege de bijzondere geschiedenis van de school, maar ook omdat zoveel namen die in dit boek voorkomen, ook elders in het verleden van Veenendaal een grote rol gespeeld hebben. Daarnaast geeft het boek een aardig beeld van de enorme veranderingen die zich in het onderwijs al zo lang voordoen.

Voor wie meer wil lezen over de geschiedenis van het onderwijs in Veenendaal, wijs ik op het nummer van september 1996 van Oud Veenendaal, dat vrijwel geheel aan de geschiedenis van het onderwijs in Veenendaal gewijd is.

Graag feliciteer ik de samenstellers van het boek.

ACvG

N.B. Bij dit nummer is een bon gevoegd, waarmee u het herdenkingsboekje met korting kunt aanschaffen.

BERICHT VAN HET KLEINE VEENLOO

Het historisch museum Het Kleine Veenloo heeft deze zomer een bijzondere wisselexpositie onder de naam: “Zwervend door de tijd, 1938 – 1998”. Aanleiding voor deze tentoonstelling is het 60-jarig bestaan van de Veenendaalse scoutinggroep ‘De Zwervers’.

Voor iedereen die betrokken is geweest bij scouting in het algemeen en bij De Zwervers in het bijzonder, zal de herkenning groot zijn. Aan vele aspecten wordt in woord en beeld (dia's, video) aandacht besteed; de geschiedenis, foto's, pionieren, knopen, kompassen, insignes etc. etc.

“Zwervend door de tijd, 1938 – 1998” start op zaterdag 24 mei en loopt de hele zomer door tot zaterdag 12 september.

De twee – gelijktijdige – wisselexposities over de surfvijver in Veenendaal en de Vrede van Munster – hebben de laatste bezoekers gekregen halverwege mei. Deze combitentoonstelling heeft veel bezoekers getrokken. Het nationale museum-weekend en Koninginnedag trokken honderden bezoekers.

Het bestuur van Het Kleine Veenloo bereidt momenteel een kleine interne aanpassing van het museum voor.

Een en ander zal plaatsvinden in september en oktober. Dat kan eventueel tot gevolg hebben dat de deuren van het Kleine Veenloo voor een korte tijd dicht moeten.

De komende wintermaanden zullen naar alle waarschijnlijkheid twee tentoonstellingen opleveren. De een over quilts en de ander over design-radio's door de geschiedenis heen.

Interieur van museum 'Het Kleine Veenloo'.

Ondertussen werkt de activiteitencommissie van het museum gestaag verder aan de ontwikkeling van educatief materiaal voor leerlingen uit de basisvorming.

Het Kleine Veenloo is gevestigd aan de Markt 10 in Veenendaal. Openingstijden: dinsdag tot en met zaterdag van 10.00 tot 16.00 uur. Bezoekers met een museumjaarkaart hebben gratis toegang. Inlichtingen: tel.: (0318) 550010.

*M*EDEDELINGEN

De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging Oud Veenendaal wordt gehouden op woensdag 17 juni 1998.

Naast de uitreiking van het eerste exemplaar van de nieuwe uitgave van de werkgroep genealogie *“Luid- en begraafgeld in Veenendaal - 1574-1812”* en een toelichting op dit boek door mevrouw Elleke Draaisma-van Engelenburg over “De pest in Veenendaal - 1636” is er een interessante lezing met dia’s van de heer A. Barnard uit Hardenberg over *Fabrieksschoorstenen*.

Oude foto’s laten zien dat in het verleden ook in Veenendaal fabrieksschoorstenen het dorpsbeeld bepaalden; nu zijn ze vrijwel verdwenen. De heer Barnard is een deskundige op dit terrein en zal ook ingaan op de fabrieksschoorstenen die Veenendaal in het verleden bezat.

dus:

- woensdag 17 juni a.s. om 19.45 uur
- in De Meent, Grote Beer 10
- de heer A. Barnard over “Fabrieksschoorstenen”
- iedereen is welkom, de toegang is vrij

- Op de bijeenkomst van 17 juni is ook voor u een exemplaar van *“Luid- en begraafgeld te Veenendaal - 1574-1812”* beschikbaar. De kosten zijn voor leden f 50,- en voor niet- leden f 60,-.

- U kunt het bovengenoemde boek ook toegestuurd krijgen, maar de kosten worden dan verhoogd met f 9,50 verzendkosten. U dient in dat geval het benodigde bedrag over te maken op postgiro 4043117 t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal, waarna toezending volgt.

- De Werkgroep Documentatie- en beeldmateriaal ontving onlangs

van mevrouw Van Beek uit de nalatenschap van haar ouders een aantal foto's voor het archief van de vereniging. Ook kreeg de vereniging een aantal boekjes uit de veertiger jaren over Veenendaal en het archief van de afdeling Veenendaal van *Het Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde*. Alles bij elkaar een bijzondere verrijking van ons archief, waar we zeer erkentelijk voor zijn! Over het genoemde genootschap zal binnenkort in dit blad meer te lezen zijn.

- Een aantal leden verzuimde tot op heden de contributie voor het jaar 1998 over te maken. In het novembernummer van ons blad was een acceptgiro bijgevoegd. Wilt u de penningmeester helpen en kijken of u al betaald heeft en zo nodig dat snel alsnog doen? U kunt uw contributie overmaken op postgiro 4043117 t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal onder vermelding van "contributie 1998". De contributie bedraagt slecht f 25,-, maar een hoger bedrag is ook welkom.

- Noteert u de data voor de volgende bijeenkomsten?:
 - 17 september 1998
 - 25 november 1998

UITGAVEN VERKRIJGBAAR BIJ DE ADMINISTRATEUR:

(adres: zie binnenzijde vooromslag)

"Het veen, de veenraden en het Veenraadschap"

Leerboek paleografie. De historische wortels van de gemeente Veenendaal, toegelicht aan de hand van oude teksten en de transcripties daarvan. Tijdvak 1546 - 1847. 152 pagina's

R. Bisschop, G.C. Speelpenning en T. Stoll.

Prijs: leden f 20,-; niet-leden f 25,- (exclusief kosten toezenden)

"Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal"

Inventarisatie van de eigenaren van graven uit 1690 (met veel voor genealogen interessante gegevens) Transcripties van de oorspronkelijke registraties. Samensteller: Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal. 40 pagina's

Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,- (exclusief kosten toezenden)

"Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal" - deel 2

Aan vulling op de leggers van graven uit 1683 en transcripties van de leggers 1710-1754, 1754-1818 en 1790-1858. Bevat tevens gegevens betreffende de ligging van graven in de Oude of Salvatorkerk. 33 pagina's

Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,- (exclusief kosten toezenden)

"De veenkolonie Veenendaal"

Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546 - 1653. Handelseditie proefschrift.

T. Stoll. Stichtse Historische Reeks no. 17

Prijs: leden f 35,-; winkelprijs f 49,50 (exclusief kosten toezending)

"De Oude of Salvatorkerk"

Geschiedenis van de Oude kerk en de Markt te Veenendaal. 63 pagina's
H. Diepeveen

Prijs: leden f 5,- (exclusief kosten toezenden)

"Tot tijd en wijle..."

Een bloemlezing uit een eeuw Gereformeerd kerkelijk leven in Veenendaal. 1887 - 1987. Samenst. en red.: P.G. Doolaard. 179 pag.

Prijs f 15,- (exclusief kosten toezenden)

"De laatste oorlogsdagen in Veenendaal"

Verslag van de laatste oorlogsdagen in Veenendaal weergegeven voor familie in Zeeland door J.C. Meeuse, onderwijzer te Veenendaal. 24 pagina's

Prijs f 3,50 (exclusief kosten toezenden)

"Een tweeling zelfstandig"

Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd 1795-1813. 62 pagina's

dr. R. Bisschop

Prijs f 4,95 (exclusief kosten toezenden)

Selectie van illustraties van A.P. de Kleuver

Bevat reproducties van 15 tekeningen, die dienden als illustraties bij kranten- en tijdschriftartikelen en in boeken van A.P. de Kl. (amateur bioloog, - historicus, - archeoloog, - musicus, enz. enz.) 1911 - 1980. Samenstelling: Red. Oud Veenendaal 1993.

Prijs: leden f 5,-; niet-leden f 7,50 (exclusief kosten toezenden)

Oud Veenendaal

September 1998

★ 13e jaargang, nummer 3
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie
Drs A.C. van Grootheest
J. Mouthaan, lay-out
H. Henzen

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter
Mr R. Ottens, secretaris
W. Brands, penningmeester
D.J. Bouwhuis
J.T. Slok
H. Henzen
Mevr. T. Valkenburg-van Bruxvoort

Secretariaat:

Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal, telefoon 0318-552828

Ledenadministratie:

mevr. H. Brands-van Ravenswaaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal, telefoon 0318-513650

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal, telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,-- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,-- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Buro Steitner BV

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

I*NHOUD* jaargang 13, nummer 3 (september 1998)

99	<i>Van de redactie</i>	
100	<i>In memoriam</i>	
102	<i>Veenendaal en de Leidsche Wolspinnerij N.V.</i>	G.H. Hendriks
107	<i>Reactie van een lezer</i>	
108	<i>Aanvulling</i>	
109	<i>Open MonumentenDag</i>	J.H. Barrau
117	<i>Over tabak en sigaren in Rhenen en Veenendaal</i>	
120	<i>Uit het archief geplukt</i>	E. Draisma-van Engelenburg
121	<i>Bericht van het Kleine Veenloo</i>	
122	<i>Mededelingen</i>	

De Newo in haar glorie dagen. Let op het spoorlijntje dat naar de fabrieken loopt.

VAN DE REDACTIE

De vorige twee nummers van Oud Veenendaal bevatten enkele vrij omvangrijke artikelen. Het aantal pagina's was dan ook navenant. Dit nummer houden we wat soberder, door een reeks kleine(re) bijdragen. Geen themanummer dus deze keer. Niettemin beleeft u er hopelijk toch evenveel leesplezier aan als anders. In elk geval hebben we niet bekibbeld op de hoeveelheid illustraties, zoals u kunt zien.

Allereerst vindt u een bijdrage over de Leidsche Wolspinnerij ofwel de NEWO ofwel de Neveda. Merkwaardig genoeg is over deze textielfabriek nog maar weinig gepubliceerd, terwijl toch honderden Veenendalers daar hun brood verdiend hebben. In tegenstelling tot de Scheepjeswol en de VSW lijkt deze onderneming een beetje vergeten te zijn. Misschien is het artikel in dit nummer een stimulans voor een uitvoeriger onderzoek naar de geschiedenis van dit bedrijf?

Daarnaast besteden we aandacht aan de Open MonumentenDag, die dit jaar gepland is op 12 september, met als thema 'Steengoed'. Er staan enkele boeiende activiteiten op het programma. Als u daaraan deelneemt, leert u op speelse wijze met andere ogen naar bepaalde Veense straten kijken. Tenslotte is er een reactie op de vraag in het vorige nummer naar de herkomst van de naam 'Wildeman' opgenomen alsmede enkele interessante gegevens uit archieven en een voorproefje van de lezing op donderdag 17 september over de tabaksindustrie in Veenendaal. De inleider van die avond, de heer H. Dekker, liet weten dat tijdens de voorbereiding van deze lezing enkele verrassende ontdekkingen betreffende de Veense sigarenproductie zijn gedaan. Op de a.s. verenigingsavond hoopt hij u daar meer over te vertellen...

Helaas moeten we in dit nummer ook een In memoriam opnemen van enkele mensen die mede aan de wieg van Oud Veenendaal hebben gestaan: de heren C. van Hardeveld van Drukkerij Davelaar, die tot voor kort het drukken van ons blad verzorgde, en de heer D.J. Kruidhof, die in de beginjaren zorg droeg voor de administratie en bezorging.

de redactie

IN MEMORIAM

De Historische Vereniging Oud Veenendaal is in de tweede helft van 1985 van start gegaan.

Een aantal mensen vond elkaar in een vorm van verontwaardiging over de onzorgvuldige wijze waarop met name met oudere gebouwen in Veenendaal werd omgegaan. De ene fabriek na de andere werd gesloopt en de fabrieksschoorstenen verdwenen uit het dorpsbeeld.

Plannen werden gemaakt en een strategie bepaald. Gekozen werd voor een opzet van informatieve avonden over onderwerpen uit het Veens verleden met een sterke nadruk op ontmoeting.

Daarnaast een kwartaalblad dat een mix van populaire en moeilijkere artikelen zou moeten bevatten en dat stimulerend moest zijn voor verder onderzoek naar het verleden van Veenendaal.

Om dergelijke plannen om te zetten is meer nodig dan een groep enthousiastelingen. Er moet ook gehandeld worden. Recent zijn de vereniging twee leden ontvallen die beiden een grote rol gespeeld hebben in de eerste jaren van de Historische Vereniging.

In juni overleed onverwacht de heer C. van Hardeveld. De heer Van Hardeveld was eigenaar van Drukkerij Davelaar in de Hoofdstraat en toen hij voorzichtig benaderd werd met de vraag of hij het blad van de vereniging wilde drukken was hij direct enthousiast. Hij was bereid een 0-nummer te drukken voor een vereniging in oprichting zonder geld en zonder leden. Zijn bemoeienis ging veel verder. Hij dacht mee over vormgeving van het verenigingsmateriaal en wist altijd wel een oplossing als een poster of een folder niet te veel mocht kosten.

Veel moeite getroostte hij zich het vaak oude en daardoor slechte illustratiemateriaal zo goed mogelijk af te drukken. Het was duidelijk: het blad van de Historische Vereniging is nooit een commercieel product voor hem geweest, maar iets dat zijn hart had.

Op 12 juli overleed na een periode van ziekte de heer D.J. Kruidhof. De heer Kruidhof heeft de eerste jaren de administratie van de Historische Vereniging verzorgd. Als administrateur woonde hij ook de bestuursvergaderingen bij en had een belangrijke rol bij de opzet van de hele organisatie van de vereniging. De heer Kruidhof had al een grote staat van dienst in het verenigingsleven en was een gewaardeerd adviseur voor het nog jonge en onervaren bestuur. Met een sterk gevoel voor verantwoordelijkheid en grote nauwkeurigheid heeft hij een aantal jaren deze taak met veel genoegen vervuld tot lichamelijke beperkingen het hem onmogelijk maakten.

Met groot respect denken bestuur en redactie van de vereniging aan beiden terug.

V EENENDAAL EN DE LEIDSCH WOLSPINNERIJ N.V.

Reeds enkele malen hebben we in ons blad aandacht besteed aan de geschiedenis van de Veense textielindustrie. Vaak viel daarbij de aandacht op de Scheepjeswol of de VSW. Terecht werd opgemerkt dat dit niet de enige grote textielfabrieken in Veenendaal waren: de Leidse Wol was er ook nog. De heer Hendriks, oud-werknemer van de LWS, zette het een en ander over deze fabriek voor ons op papier.

De in Leiden in 1934 onder de naam Leidsche Wolspinnerij opgerichte wol-lengarens spinnerij en -twijnerij, heeft in de oorlogsjaren 1940-45 een belangrijk deel van haar industriële activiteiten overgeplaatst naar Veenendaal. Dat gebeurde door overname van de aldaar gevestigde Nederlandse Wolspinnerij (de Newo). In Leiden bleef naast de hoofddirectie, het secretariaat en de afdelingen inkoop, verkoop en boekhouding slechts een kleine productie-afdeling over.

Uit de na-oorlogse jaren is vermeldenswaard dat de N.V. in 1946 als betrekkelijk kleine onderneming, een eigen pensioenfonds in de vorm van een zelfstandige stichting in het leven riep. Alle LWS-werknemers werden via deze stichting verzekerd van een pensioen dat - zeker voor de werknemers in de productie-afdelingen - (ver) uitging boven het pensioen dat hen via het Bedrijfspensioenfonds voor de Textielindustrie zou toekomen. Bovendien werd de premie voor deze (hogere) LWS-pensioenrechten voor rekening van de Vennootschap aan de Stichting voldaan. Behalve deze gratis pensioenrechten genoten de LWS-werknemers ook een winstdelingsregeling. Van deze regeling werd tot en met de 70-er jaren, toen het dividend jaarlijks steeds 6% of meer bedroeg, door alle rechthebbenden profijt getrokken.

Het fabriekscapex van de Neveda, mei 1988.

In 1951 werden de in Leiden gevestigde afdelingen (behalve de boekhouding en de productie) overgeplaatst naar een nieuw hoofdkantoor te Amsterdam. Een aantal jaren later werd het hoofdkantoor echter weer verhuisd naar Leiden, de geboorteplaats van de onderneming, waaruit inmiddels de boekhouding en de productie in de betreffende afdelingen te Veenendaal waren geïntegreerd.

Inmiddels was de vestiging Veenendaal door regelmatige uitbreiding van het machinepark uitgegroeid tot een moderne complete breigarenindustrie. Hier werd het bekende breigarenmerk NEVEDA (een samentrekking van **NEWO** en **VEENENDAAL**) geproduceerd en over alle werelddelen gedistribueerd. De LWS N.V. had in de loop der jaren verkoopkantoren gevestigd in België, Frankrijk, Duitsland (2), Oostenrijk en als laatste eveneens in Wales en in de Verenigde Staten.

Door de stormachtige groei van de verkoop van NEVEDA-garens in binnen- en buitenland werd het noodzakelijk de productiecapaciteit uit te brei-

den. Deze uitbreiding bleek echter niet rendabel te realiseren in de te Veenendaal beschikbare ruimte. Daarom werd in het begin van 60-er jaren in Lokeren (België) een tweede fabriek gestart, waarin al heel snel het gehele garenproductieproces (behalve het verven) kon plaats vinden. Deze fabriek bood al snel aan 200 Vlaamse werknemers (voornamelijk vrouwen) een goed betaalde werkkring. De vennootschap had dan ook in de 70-er jaren ruim 600 werknemers in dienst, voornamelijk Veenendalers.

Vele honderden Veenendalers hebben een (groot) deel van hun actieve leven bij de LWS doorgebracht. Het bestand van Nederlandse deelnemers en ex-deelnemers (allen LWS-ers) bij de Stichting Pensioenfonds LWS N.V. bedroeg eind jaren '70 ruim 1100; slechts ongeveer 150 van hen waren (ex-)Leidenaren. Deze cijfers geven wel aan welke rol de LWS heeft gespeeld in het maatschappelijk leven van Veenendaal in die jaren. Vele ouderen spreken desondanks nog steeds over de NEWO terwijl zij vele jaren bij de LWS in dienst waren.

De indrukwekkende toegangspoort van de Newo/Neveda.

Bedrijfswoning op het fabrieksterrein van de Neveda. Evenals het complex inmiddels gesloopt

In de tweede helft van de 70-er jaren begonnen zich donkere wolken samen te trekken boven de Nederlandse textielindustrie. Deze industrie kreeg steeds meer te lijden van buitenlandse concurrentie (lage lonen), gekoppeld aan verandering in het vrijetijdsbestedingspatroon van de afnemers. Er werd steeds minder gebreid.

Een winstgevende exploitatie veranderde dan ook in een vijftal jaren in een verliesgevende. Deze situatie moest wel leiden tot reorganisaties, aangezien er geen uitzicht bestond op verbetering van de markt in de handbreigarenssector. Pijnlijke, maar noodzakelijke ingrepen in de personeelsformatie van voornamelijk de kantoorafdelingen waren het gevolg, terwijl bovendien in 1981 werd besloten Leiden definitief te verlaten. Het terrein en gebouwen werden verkocht en alle afdelingen werden in Veenendaal gevestigd. Daarvoor werd kantoorruimte gehuurd in het niet zo lang

daarvóór gereedgekomen nieuwe stationsgebouw Veenendaal-Centraal. De in Leiden woonachtige werknemers reisden toen dagelijks per bus van Leiden naar Veenendaal en terug.

Helaas konden deze maatregelen het tij niet keren. De exploitatie-verliezen zich bleven opstapelen. Ook een tweede personeelsinkrimping mocht niet baten, zodat in 1986 de huur van het stationsgebouw moest worden opgezegd, terwijl de resterende personeelsleden werden opgevangen in het oude gebouw van de NEWO aan de Spoorlaan.

Daarmee was de samensmelting van de Nederlandse onderdelen van de LWS volledig gerealiseerd, de laatste verhuizing in het meer dan 50-jarige bestaan van de LWS had plaats gevonden. Deze volledige concentratie heeft helaas slechts kort geduurd. Per 1 juli 1988 moest ook de Leidsche Wolspinnerij N.V. - wegens faillissement - als laatste textielindustrie in Veenendaal haar poorten definitief sluiten. Wat nu, 10 jaar na dato, nog resteert van de LWS is de Stichting Pensioenfonds LWS N.V., waarvan een stijgend aantal Veenendalers en anderen een jaarlijks zoveel mogelijk aan de inflatie aangepast pensioen ontvangen.

G.H. Hendriks

Reactie van een lezer

WILDEMAN

In het vorige nummer van ons blad werd de vraag gesteld waar 'De Wildeman' gestaan heeft. Namens de werkgroep Genealogie van Oud Scherpenzeel zond de heer Van Woudenberg daarover de volgende informatie.

In Oud Veenendaal van mei 1998 vroeg mw C. van Silfhout-van Ravenswaaij waar de herberg 'De Wildeman' heeft gestaan. Het antwoord is: in Scherpenzeel.

De enige vermelding ervan staat in een overzicht uit 1578 van de nalatenschap van Hadewich van Zuylen van Nijvelt, Vrouwe van Scherpenzeel, ov. 31-10-1575: "Jan Willems in de Wildeman te Scherpenzeel", "uijtheemsch geboren", ov. okt 1575.¹ Dezelfde bron (fol. 55) vermeldt dat "Cornelis Jans Willemsz in die Wildeman", samen met twee anderen, de Batenburger tiend van Huis Scherpenzeel pacht. De in het verhaal genoemde Willem Henricxsz wordt niet vermeld. Hij is mogelijk de opvolger van Jan Willems en zijn zoon Cornelis.

Vanaf 1614 komt de naam Wildeman voor als achternaam. In 1625 duikt een nieuwe herbergnaam op: 'De Valck', mogelijk de opvolger van 'De Wildeman'.

Nog een paar 'vroeger' Wildemannen:

Cornelis Jansz Wildeman, 19-04-1617 lidmaat te S., genoemd in RAS 1625-1639;

Kinderen (volgorde willekeurig):

1. Mengen, tr. 17-11-1616 te S. met Willem Hendricksen, wonende te Elst bij Amerongen.

2. Willemgen, kerst 1627 lidmate te S., huwelijksafkondiging 13-02-1614 te S. met Albert Hendricksen, jm van Lunteren, er staat bij: "prosibitas et sponsalia disrupta", wat zoveel betekent als "verhinderd en de verloving verbroken".

3. Lijsbeth, 24-12-1616 lidmate te S.

4. Willem, als borg genoemd in 1635.²

5. Cornelis, genoemd in 1641.³

Gerrit Jansz Wildeman, genoemd in 1638,⁴ tr. Jannitgen Jansz van Beckbargen;⁵ Gerrit genoemd in RAS van 1641-1651.

Later wonen er nog meer mensen met dezelfde naam in Scherpenzeel. Wellicht geeft dit aanknopingspunten met de Veenendaalse familie Wildeman.

**namens de werkgroep Genealogie van Oud Scherpenzeel,
H.M. van Woudenberg**

Noten

¹ RAG; Huis Enghuizen, Archief Westerholt 276, fol. 52 (1578).

² RAG; Recht. Arch. Scherpenzeel (RAS) 2, fol. 19, 22 (16-02-1635) en fol. 24vo, 25 (09-03-1635).

³ RAS 2, fol. 124 (18-10-1641).

⁴ RAS 1, fol. 78 en 2, fol. 80vo, 81 (29-10-1638).

⁵ RAS 1; o.a. fol. 90vo (07-09-1640) en 2, fol. 118vo (05-07-1641).

Aanvulling

Een lezer zond ons meer informatie over de foto op de middenpagina in ons blad van maart 1998 alsmede een correctie op het bijschrift. De tekst moet zijn: Op de markt in Veenendaal. De persoon rechts vooraan is Willem Wassink, geboren op 25 februari 1892. Hij houdt hier zes eieren in één hand. Dat is een bijzondere prestatie. De foto is gemaakt rond 1911.

OPEN MONUMENTENDAG

Als enig lid van de sluimerende werkgroep 'monumenten' vertegenwoordigt Harry Barrau als plaatsvervanger van Dick Bouwhuis onze vereniging in de gemeentelijke Monumentencommissie. Zo heeft hij sinds de oprichting in 1994 zitting in het Comité Open MonumentenDag Veenendaal.

5e Open MonumentenDag op 12 september 1998

Het motto van de landelijke Open MonumentenDag (OMD) 1998 is '**Steengoed**'. Fundamenten en andere overblijfselen van bouwwerken (gebouwen, bruggen, enz.) zullen dit jaar extra aandacht krijgen. Wegens het ontbreken van dergelijke overblijfselen zal Veenendaal een eigen invulling geven aan de OMD.

Op woensdagavond **9 september om 19.00 uur** zal onderaan de Markt een rondleiding beginnen langs de geveltjes van de Hoofdstraat. De heer Peter Will zal u 'met Nard van Kreel' door de op dit uur wat rustiger winkelstraat leiden.

Op zaterdag **12 september van 10.00 uur tot 17.00 uur** is de Davidsstraat, een zijstraat van de Zandstraat, het middelpunt van belangstelling.

De woningen langs deze straat zijn gebouwd in 1920, volgens de architectuur van de Amsterdamse School. De straat zal op deze OMD herschapen zijn in een straat van 75 jaar geleden, compleet met oude auto's, fietsen en andere zaken.

Ruim vóór de OMD zal bij de VVV het boekwerkje te verkrijgen zijn waarin nadere informatie over de winkelgevels van de Hoofdstraat en over de Davidsstraat wordt gegeven.

Gevels aan de Hoofdstraat

De samensteller en gids van de avondrondleiding op 9 september is Peter Will. We hebben deze wandeling genoemd naar de architect die een duidelijk stempel gedrukt heeft op de Hoofdstraat: 'Met Nard van Kreel door de

VEENENDAAL. *Hoofdstraat.*

De Hoofdstraat kort na het dempen van de 'wijk' in het midden.

Uitg. H. Burck, Veenendaal.

h. g. h.

Veenendaalse Hoofdstraat'.

Toen mij werd verzocht met belangstellenden aandacht te besteden aan de gevels van de Hoofdstraat en ik me daarop voorbereidde vielen mij drie dingen op:

1. De periode waarin het merendeel van de 'bezienswaardige' gevels werd gebouwd, valt tussen 1900 en 1915.
2. Alle gevels vertonen kenmerken van oudere of jongere bouwstijlen, die inmiddels geen opgang meer deden of op hun retour waren en waaraan bovendien iets 'nieuws', iets 'eigens' is toegevoegd.
3. Het merendeel van de gevels is gebouwd onder de architectuur van Bernardus van Kreel (1865-1922), aannemer/architect te Veenendaal.

De eerste twee genoemde punten roepen op tot nadere beschouwing. Ten eerste komt de vraag op of er in de genoemde periode veel geld zat in Veenendaal. Opmerkelijk is dat het bij veel panden gaat om oudere bouwwerken die zijn ver- of herbouwd of waarvoor slechts een nieuwe gevel is geplaatst: verfraaiing dus.

Uit door mij op andere terreinen gedane onderzoeken is me wel gebleken, dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse adellijke families in de Kerkstraat en de Weverstraat, de latere Hoofdstraat, hebben gewoond. Ten tweede kan worden opgemerkt dat voor het gebruik van bouwstijlen zoals hier is gebeurd, een naam bestaat, n.l. *eclectisme*. Daarmee wordt bedoeld: het streven om uit bouwstijlen van het voorgeslacht die delen te kiezen, die men waardeert en waaraan men bovendien iets eigens toevoegt.

Ik denk dat we uit de bovenstaande opmerkingen Nard van Kreel enigszins leren kennen, althans, dat het hem typeert als een gewaardeerd architect. En lettend op de goede staat van zijn resterend werk moet hij ook een vakbekwame aannemer zijn geweest.

Tot slot van deze korte inleiding nog dit: Rekening houdend met de dynamiek van Veenendaal moet je je in de Hoofdstraat wel vaak afvragen 'zou die of gene gevel er nu nog wel staan?', want op het gebied van bouwen en breken weet men hier van wanten. Getuige het feit, dat ik van de in 1988 opgenomen gevels die ik met u dacht te bekijken, er drie geheel of gedeeltelijk moest schrappen.

De ontwikkeling van de
Hoofdstraat in beeld.

De ontwikkeling van de Hoofdstraat in beeld.

Tot ziens op woensdagavond 9 september, 19.00 uur bij Hoofdstraat nummer 1.

Davidssstraat 1-47 en 2-32

De OMD in Veenendaal zal door burgemeester drs J.J. Spros op **12 september om 10.00 uur** geopend worden in de Davidssstraat. Als Open Monument is de *straat* toegankelijk voor voetgangers om te kijken naar al het moois. De woningen zijn van binnen gerenoveerd en het interieur is dan ook uit historisch oogpunt niet interessant.

Dit complex arbeiderswoningen is niet alleen belangrijk als herinnering aan het industriële verleden van Veenendaal, maar ook als fraai voorbeeld van de Amsterdamse Schoolstijl. De Veenendaalse Woningstichting (opgericht door de Veenendaalse Stoomspinnerij en Weverij, VSW) heeft de Amsterdamse architecten P. Vorkink en J. Wormser opgedragen woningen te ontwerpen en te laten bouwen voor de arbeiders van de VSW. Gedagtekend 10 januari 1920 dienden de architecten een bouwaanvraag in voor het bouwen van woningen op een perceel grond gelegen aan 'de Davids-Griff'. Op 9 februari 1920 (over snel werken gesproken) besloot B&W vergunning te verlenen voor 'veertig arbeiderswoningen, onder voorwaarde dat de ramen in de voorgevels veertig centimeter lager moeten' op het terrein gelegen 'aan de Gortsteeg'. De gedachte bij de architecten in die tijd was dat de mannen na een hele dag hard werken hun aandacht op het huisgezin gericht zouden hebben. Door de hoge vensterbanken te ontwerpen, werd de heer des huizes op deze manier geholpen: hij kon niet zittend op z'n stoel naar buiten kijken! In Veenendaal onderkende de gemeente kennelijk de hoge vensterbanken en kwam met de aanvullende voorwaarde van lagere vensterbanken.

Vanaf 1912 werd in zeer herkenbare vorm door een groep Amsterdamse architecten woningen ontworpen waarvan de *vorm* de basis was. Vooral gebogen lijnen, bolle en plastische vormen gaven de gevels een dynamisch uiterlijk. Doel van de architecten van de Amsterdamse School was de gebruikers van de gebouwen te verheffen; de mooie vormgeving moest leiden tot een beter leven (hoge vensterbanken). De woningen in de Davidssstraat vertonen nogal wat kenmerken van deze bouwstijl, maar zijn niet zo uitbundig

Luchtfoto van de wijk 't Hoorntje, met linksonder het kruispunt Rondweg-West/Panhuis-Pionier. Rechts van het midden 'slingert' de Davidsstraat 'omhoog'.

als bijvoorbeeld een paar complexen in de Spaarndammerbuurt te Amsterdam, maar dit zal wel liggen aan de beschikbare middelen. De waarde van de architectuur van dit complex ligt vooral in de consequent toegepaste gebogen vorm, van straatverloop tot luchtrooster. Door een renovatie van jaren geleden zijn wel woningonderdelen vernieuwd, maar de hoofdvorm is behouden.

J.H. Barrau

OVER TABAK EN SIGAREN IN RHENEN EN VEENENDAAL

De tabaksteelt is enige eeuwen in de omgeving van Rhenen hoofdmiddel van bestaan geweest. De zuidelijke hellingen van de Utrechtse heuvelrug waren met name geschikt voor de teelt van dit uit Amerika overgebrachte gewas. In Veenendaal is op kleine schaal aan tabaksbouw gedaan.

Aan tabak werd geneeskracht toegeschreven. Het werd gerookt in pijpen, gepruimd, gesnoven en het werd rond 1800 ook populair in de vorm van sigaren.

De eerste fabrieken in Rhenen en Veenendaal werden ingericht voor het produceren van sigaren. Tientallen bedrijven hebben gedurende vele jaren aan honderden sigarenmakers werk verschaft.

Niet lang na de Tweede Wereldoorlog hielden de tabaksboeren het voor gezien en sloten de meeste sigarenfabrieken hun poorten.

Reclame voor een inmiddels verdwenen merk.

Eigen teelt-tabak in de omgeving Elst en Amerongen.

Juryleden en prijswinnaars van een Ritmeester-rookwedstrijd, jaren '50.

De heer H. Dekker uit Rhenen hoopt op donderdag 17 september 1998 aan de hand van dia's het verhaal te vertellen over die voor Rhenen en Veenendaal zo belangrijke teelt en de daaruit voortgekomen industrie. Tussen de vele dia's zitten unieke plaatjes, die voor leden en gasten van Oud Veenendaal interessant beloven te zijn. De lezing wordt gehouden in De Meent en begint om 19.45 uur.

Om alvast wat in het onderwerp te komen, zou u weer eens enkele oude nummers van Oud Veenendaal ter hand kunnen nemen: Oud Veenendaal jaargang 1 (1986), p. 21vv en jaargang 4 (1989), p. 77vv.

Ook is bij Boekhandel Van Kooten aan de Zandstraat nog steeds een aardig boekje van de hand van Rik Valkenburg verkrijgbaar, met als titel *Daar krijg je geen tabak van*.

Uit het archief geplukt:

CAO-ONDERHANDELINGEN IN 1642

De werkgroep Genealogie is momenteel bezig met het lezen en indexeren van het Veenraadschapsarchief van Veenendaal.

Wij willen u af en toe laten meegenieten van een stukje tekst, waaruit blijkt, dat er in de loop van de eeuwen niet zo heel veel veranderd is. Zo vonden wij in 1642 een verzoek om loonsverhoging van de beide landstimmerlieden in Veenendaal:

***Geraert Willemsz en[de] Cornelis Henricxsz Lam**, gemene lantstimmerluyden in Venendael, [ver]soecken verbeteringh van haer dagel[ijks] loon en[de] dachgelden, daervan sij tot noch toe niet meer yder genote hebbe als XVIII stuijvers daechs, [ver]mits den dueren tyt ende dat het knechsloon haerl[ieden] loon verre te boven gaet. Ende dat tenminsten haerl[ieden] loon moocht [ver]hoocht worden yder op twee stuyvers daechs.*

Het besluit, dat de veenraden op 3 oktober 1642 hierover nemen, luidt als volgt:

Worden hiertoe geautoriseert den cameraer en[de] den directuer omme met advys van[de] veenraden aldaer synde in desen aengaende te doen tot meesten oorbaer van 't veen. Ende dienvolgende by onwillicheyt van de supplianten andere in 't werck te mogen stellen.

Met andere woorden: De veenraden willen wel onderhandelen, maar zij bepalen de loonsverhoging. En als de beide timmerlieden het er niet mee eens zijn, dan zal het timmerwerk aan anderen uitbesteed worden.

E. Draisma-van Engelenburg

Bron: Gemeentearchief Veenendaal - VA-14/deel XIV/folio 10.

Woordverklaring: gemene=gemeenschappelijk; oorbaer=nut; supplianten=verzoekers.

Tekst tussen [...] zijn afkortingen.

BERICHT VAN HET KLEINE VEENLOO

Tot 12 september loopt in Het Kleine Veenloo en wisselexpositie onder de naam 'Zwervend door de tijd: 1938-1998'. Aanleiding tot deze tentoonstelling is het zestigjarig bestaan van de Veenendaalse scoutinggroep 'De Zwervers'.

In woord en beeld wordt de bezoeker een aantrekkelijk overzicht gepresenteerd van alle aspecten van de geschiedenis van De Zwervers. De herkenning zal voor betrokkenen groot zijn.

Naast de gebruikelijke werkzaamheden denkt het museumbestuur met name na over de aanpassing en vernieuwing van de vaste collectie van het museum. Daarover zijn de laatste tijd de nodige ideeën ontwikkeld. In verband hiermee zal het museum van half september tot medio november voor het publiek gesloten zijn. Daarna bent u weer van harte welkom om de vernieuwde expositie te bewonderen. Ook kunt u dan een nieuwe wisselexpositie bezoeken, namelijk van Engelse quilts. Het betreft een privécollectie uit Engeland die hier tot januari 1999 tentoongesteld wordt.

Verder zoekt Het Kleine Veenloo een kandidaat voor het museumbestuur. Wegens verhuizing naar Zeeland heeft de penningmeester, de heer R.J.H. Nuijens, na twee jaar het bestuur verlaten. Ook de voorzitter, de heer N.H. Hiensch, verlaat na jaren van grote betrokkenheid (eerst als bestuurslid publiciteit en PR en de laatste jaren als voorzitter) het bestuur. Wel blijft hij actief voor het museum als adviseur met betrekking tot de vaste collectie.

Het Kleine Veenloo is geopend van dinsdag tot en met zaterdag van 10.00 tot 16.00 uur. Bezoekers met een museumjaarkaart hebben gratis toegang. Het museum is gevestigd aan de Markt 10 te Veenendaal. Inlichtingen: (0318) 550010.

J. de Vries

MEDEDELINGEN

• **September-bijeenkomst**

Zoals elders in dit nummer al is aangekondigd, hopen we de volgende verenigingsavond te houden op donderdag 17 september a.s. in De Meent. Het belooft een verrassende avond te worden, met leuke dia's en nieuwe, onbekende of vergeten aspecten van de sigarenindustrie van Veenendaal.

- dus:
- **donderdag 17 september a.s. om 19.45 uur**
 - **de heer H. Dekker**
 - **onderwerp: Over tabak en sigaren in Rhenen en Veenendaal**
 - **in De Meent, Grote Beer 10**
 - **de toegang is vrij**

• **Schenking**

De werkgroep Documentatie- en beeldmateriaal heeft van de familie Valkenburg een groot aantal foto's ontvangen voor het archief van de vereniging. Hartelijk bedankt!

• **Luid- en begraafgeld**

Zoals u hebt kunnen lezen in het meinumner van ons blad, is op 17 juni door de werkgroep Genealogie een boekwerk van de luid- en begraafgeld te Veenendaal van 1574 tot 1812 gepresenteerd. Het boek telt 312 pagina's A4-formaat. Voor belangstellenden is een exemplaar verkrijgbaar bij onze penningmeester, de heer W. Brands, tel. (0318) 513650. De kosten bedragen voor leden f 50,- en voor niet-leden f 60,- exclusief verzendkosten. Ook tijdens de verenigingsavonden is het boek te koop.

• **De geschiedenis van het Utrechts landschap** **Cursus Historische Geografie**

Het Utrechts landschap vertelt een verhaal. Het verhaal van duizenden jaren natuurlijke processen en menselijk ingrijpen. De Oude Rijn, nu een

onbeduidend slootje, was vroeger een hoofdvaarroute en fungeerde als grens van het Romeinse Rijk. Het veengebied, ooit een hooggelegen vegetatiekussen, daalde onder invloed van de mens ruim twee meter en ligt daarom nu onder zeeniveau. De oude, soms vervallen schuren bij Rhenen en Elst verwijzen naar een bloeiende tabaksindustrie in de 17de eeuw. De aantrekkelijke natuur rond de Utrechtse plassen is een gevolg van verwaarlozing door de mens na intensieve brandstofwinning.

Luisteren naar het verhaal van het landschap kunt u in de cursus historische geografie, georganiseerd door de Historisch-Geografische Vereniging Utrecht in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis. De wisselwerking tussen mens en natuur staat centraal. In vier avonden krijgt u een algemene inleiding over historische geografie en een overzicht van de belangrijkste landschappen in de provincie Utrecht: de Utrechtse Heuvelrug, het veenweidegebied en het rivierenlandschap. De cursus wordt afgesloten met een excursie door de provincie Utrecht, waar de 'schoolbankenennis' zal worden gekoppeld aan de tastbare werkelijkheid. De cursus wordt verzorgd door deskundigen van de Utrechtse universiteit en het Wageningse Staringinstituut.

Data lezingen: 30 september, 7, 14 en 21 oktober 1998

Datum excursie: 24 oktober 1998

Kosten: f 125,- incl. excursie (zonder excursie f 75,-)

Plaats: Utrecht

Informatie: HGVU, tel. 030-2712092

Aanmelding: SSG, Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, tel. 030-2343880

• Meertens Instituut

Voor onderzoekers op het terrein van dialectologie, volkskunde en naamkunde heeft het P.J. Meertens-Instituut een bekende klank. Sinds enkele maanden is deze instelling verhuisd en tegelijkertijd is toen de naam en structuur aangepast. Dit instituut heet nu: *Meertens-Instituut* en is gevestigd aan de Joan Muyskenweg 25 te Amsterdam. Het doel wordt kernachtig samengevat in de 'ondertitel': *Onderzoek en documentatie van Nederlandse taal en cultuur*. Voor meer informatie kunt u bellen 020 - 4628500 of 020 - 4628510.

Onderstaande uitgaven zijn als 'eindejaarsgeschenken' aan de leden toegezonden met het laatste nummer van de erachter vermelde jaargang van *Oud Veenendaal*

verkrijgbaar bij de adminstrateur (adres: zie binnenzijde vooromslag);
alle genoemde prijzen zijn exclusief verzendkosten

• *Tekening van de 'Nieuwe Molen' te Veenendaal (1986)*

door J.W. van Hardeveld (formaat A3; hxb 43x30 cm)

Prijs: f 5,- (kan niet per post worden toegezonden)

• *Verkleind model van de bovenstaande tekening (formaat A4)*

Prijs: f 5,-

• *Kaart van de gemeente Veenendaal uit de Gemeente-atlas van J. Kuijpers van 1865 (1987)*

Plattegrond op chamois karton (formaat A4)

Prijs: f 5,-

• *4 pentekeningen van tot gemeentelijk monument verklaarde gebouwen (1988)*

door E. Ooms - in envelop met tekening van de Oude Kerk; Marechausseekazerne; Frisia villa; voormalige pastorie (thans museum) op de Markt en arbeidswoningen Parallelweg (ansichtkaartformaat)

Prijs: f 5,-

• *2 reproducties van kaarten en 2 van ansichtkaarten van Veenendaal (1992)*

kaart ± 1600, anoniem; detail van de 'Caarte van den Slaperdijk' 1705 van Justus van Broeckhuijsen; ansicht Markt met Hervormde Kerk, begin 1900 en Benedeneind rond 1900 (ansichtkaartformaat)

Prijs: f 5,-

• *2 reproducties van tekeningen van A.P. de Kleuver (1993)*

De Molenbrug te Veenendaal ca. 1800 en Fazantehaan (ansichtkaartformaat)

Prijs: f 2,50

• *Kleurenreproductie schilderij 'Vluchtelingen uit Veenendaal in de Geertekerk te Utrecht'*

door W.C. van Dijk, 1856 (formaat hxb 20x23 cm)

Reproductie is opgenomen geweest als middenpagina in het jubileumnummer van *Oud Veenendaal* van november 1995.

Prijs: f 5,-

Publicaties over de geschiedenis van Veenendaal

verkrijgbaar bij de adminstrateur (adres: zie binnenzijde vooromslag);

alle genoemde prijzen zijn exclusief verzendkosten

• R. Bisschop, G.C. Speelpenning en T. Stol, *Het veen, de veenraden en het Veenraadschap. De historische wortels van de gemeente Veenendaal, toegelicht aan*

de hand van oude teksten en de transcripties daarvan, 1546-1847 (152 pagina's; leerboek paleografie)

Prijs: leden f 20,-; niet-leden f 25,-

• Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, *Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal - deel 1* (40 pagina's; inventarisatie van de eigenaren van graven uit 1690, met veel voor genealogen interessante gegevens; transcripties van de oorspronkelijke registraties)

Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,-

• Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, *Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal - deel 2* (33 pagina's; aanvullingen op de leggers van graven uit 1683 en transcripties van de leggers 1710-1754, 1754-1818 en 1790-1858. Bevat tevens gegevens betreffende de ligging van graven in de Oude of Salvatorkerk)

Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,-

• dr T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653* (handelseditie proefschrift; uitg. Stichtse Historische Reeks no. 17)

Prijs: leden f 35,-; winkelprijs f 49,50

• H. Diepeveen, *De Oude of Salvatorkerk. Geschiedenis van de Oude kerk en de Markt te Veenendaal* (63 pagina's; uitgave Kool Veenendaal)

Prijs: leden f 5,-

• P.G. Doolaard, *Tot tijd en wijle... Een bloemlezing uit een eeuw Gereformeerd kerkelijk leven in Veenendaal, 1887-1987* (179 pagina's)

Prijs: f 15,-

• J.C. Meeuse, *De laatste oorlogsdagen in Veenendaal* (24 pagina's; verslag van de laatste oorlogsdagen in Veenendaal weergegeven voor familie in Zeeland door J.C. Meeuse, onderwijzer te Veenendaal)

Prijs: f 3,50

• dr R. Bisschop, *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd 1795-1813* (62 pagina's)

Prijs: f 4,95

• *Selectie van illustraties van A.P. de Kleuver* (bevat reproducties van 15 tekeningen die dienden als illustraties bij kranten- en tijdschriftartikelen en in boeken van De Kleuver (1911-1980), amateur-bioloog, -historicus, -archeoloog, -musicus enz.)

Prijs: leden f 5,-; niet-leden f 7,50

• Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, *Luid- en begraafgeldten te Veenendaal, 1574-1812* (312 pagina's; met veel voor genealogen interessante gegevens)

Prijs: leden f 50,-; niet-leden f 60,-

Oud Veenendaal

November 1998

★ 13e jaargang, nummer 4
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop, eindredactie
Drs A.C. van Grootheest
J. Mouthaan, lay-out
H. Henzen

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter
Mr R. Ottens, secretaris
W. Brands, penningmeester
D.J. Bouwhuis
J.T. Slok
H. Henzen
Mevr. T. Valkenburg-van Bruxvoort

Secretariaat:

Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal, telefoon 0318-552828

Ledenadministratie:

mevr. H. Brands-van Ravenswaaij, Middellaan 77, 3904 LE Veenendaal, telefoon 0318-513650

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal, telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,-- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,-- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Buro Steitner BV

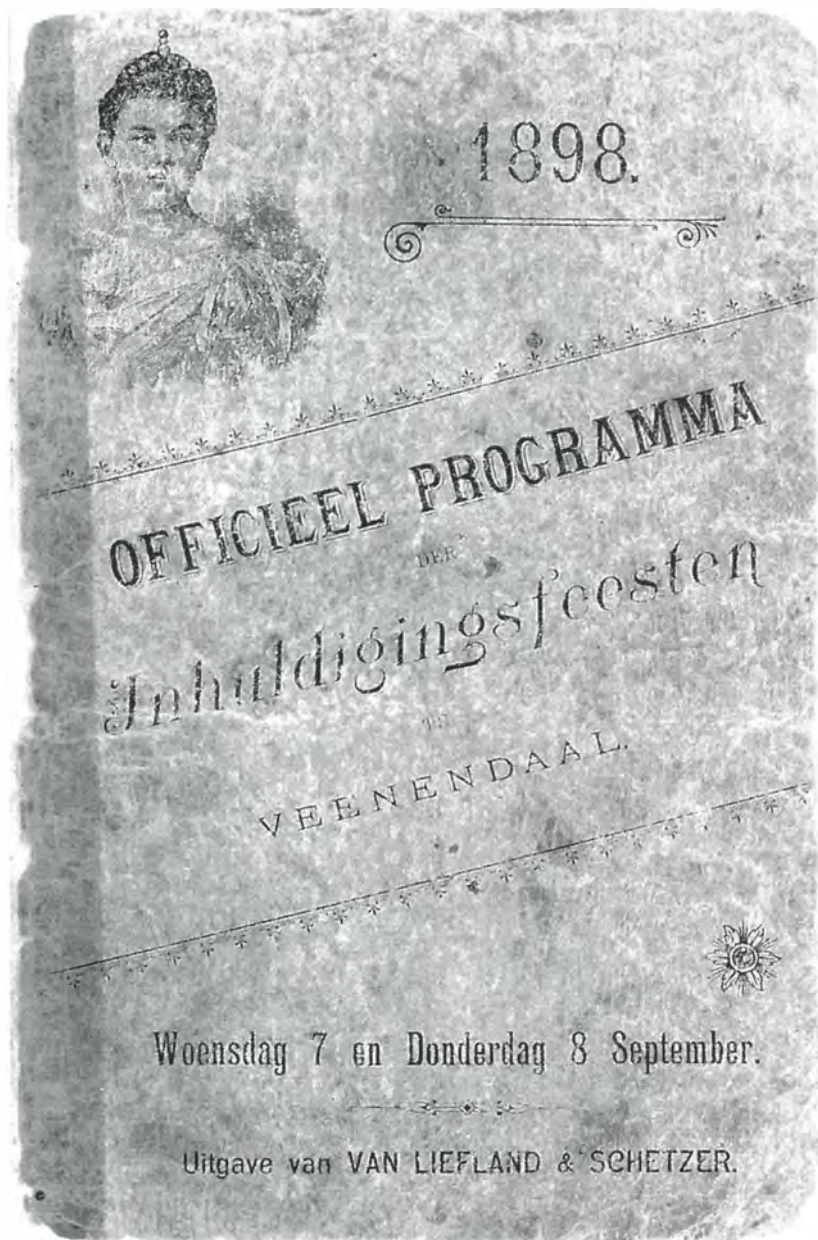
*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

I*NHOUD* jaargang 13, nummer 4 (november 1998)

- 127 *Van de redactie*
- 128 *'Een flink plaatsje met nogal wat fabrieken* N. Hiensch
- 146 *Veenendaal en de inhuldigings-
feesten 1898* A. Stomphorst
- 171 *Wilhelmina, waardig en wilskrachtig* M.H. Karels-Meeuse
- 178 *Mededelingen*

Omslag van het programmaboekje voor de feestelijkheden in Veenendaal, ter gelegenheid van de inhuldigingsfeesten van Koningin Wilhelmina, 1898 (collectie Hennie Henzen).

VAN DE REDACTIE

Het zal u niet ontgaan zijn dat het dit jaar 100 jaar geleden is dat koningin Wilhelmina ingehuldigd werd. Mogelijk hebt u al één van de publicaties over haar aangeschaft, of een tentoonstelling bezocht.

Aansluitend bij dit herdenkingsjaar, heeft het bestuur van Oud Veenendaal besloten om de volgende verenigingsavond te wijden aan '100 jaar koningin Wilhelmina'. Dit nummer van ons blad is bedoeld als een vooruitblik op het verhaal van de verenigingsavond, die gepland is op 25 november. Een themanummer rondom de inhuldigingsfeesten in 1898 in Veenendaal.

U treft hierin een drietal artikelen aan. Allereerst geeft Nico Hiensch een tijdsbeeld van het nijvere dorp Veenendaal in 1898. Vervolgens doet de heer A. Stomphorst uitvoerig verslag van de Veense feestelijkheden in dat jaar. En tenslotte schetst mevrouw Karels een portret van koningin Wilhelmina, om wie het toen allemaal draaide.

De redactie wenst u veel leesgenoegen.

de redactie

‘EEN FLINK PLAATSJE MET NOGAL WAT FABRIEKEN’ VEENENDAAL EN DE VEENENDALERS IN 1898

In de 16e eeuw beschreef de Italiaanse reiziger Guicciardini Veenendaal als een plaats die, naar hij had vernomen, ‘daghelijks grooter ende fraaijer word’t.’¹ In 1847 werd Veenendaal getypeerd in een aardrijkskundige encyclopedie als ‘Veenendaal, ook wel het Rheenensche Veen genoemd, aanzienlijk vlek’.²

Omstreeks 1898 omschreef een handelsreiziger Veenendaal als ‘een flink plaatsje met nogal wat fabrieken’.³

Deze mededelingen zijn van belang omdat een beschrijving van de plaats ons, die gewend zijn in grotere maten en aantallen te denken, het idee zou kunnen geven dat Veenendaal in 1898 een nietig en armzalig gehucht zou zijn. Bedenk dus dat de bezoeker indertijd geen hoog gespannen verwachtingen had van Veenendaal maar dat het, bij nader inzien, wel mee viel! En, laten we eerlijk zijn, is het tegenwoordig anders?

De korte omschrijving van de handelsreiziger geeft de historicus, die gevraagd wordt het decor te schetsen waartegen zich het kroningsfeest in 1898 afspeelde, enig houvast.

De Reiziger vanaf station ‘De Klomp’

De bezoeker van Veenendaal in het jaar 1898 arriveerde in een plaats met twee kernen. Gelders-Veenendaal met als zwaartepunt het begin van het Boveneind (huidige Zwaaipelein/Prins Bernhardlaan) en Stichts-Veenendaal met de Markt. Stichts-Veenendaal telde ongeveer 5500, Gelders-Veenendaal bijna 2000 zielen. Beide kernen werden aan elkaar verbonden door de Hoofdstraat en de Hoogstraat (toen ‘Hoge en Lage Kant’).

Advertentie uit programmaboekje (collectie Hennie Henzen).

Arriveerde De Reiziger uit het westen op station De Klomp, dan had hij een reis van een uur met de stoomtrein achter de rug vanaf Utrecht. Op het station aangekomen kon hij dan plaats nemen in de koets van A.W. de Haas, logement- en stalhouder in Veenendaal. Deze haalde zijn gasten op. Omdat De Reiziger het zitten en schommelen op een harde bank zat was, zette hij zijn reis te voet voort. Hij had geen haast en koos voor de wandeling naar Veenendaal. Hij liep over een smal zanderig voetpad langs de vaart van het Boveneind en passeerde verschillende boerderijen, schuurtjes, hooibergen, varkenskotten en mestvaalten. De boerderijen waren laag gebouwd, voorzien van een pannendak en omringd door bomen. Op het zandige erf scharrelden wat dieren. Een varken knorde, een koe rende met omhooggestoken staart in zijn richting. Lastig waren de loslopende en blaffende honden. Het was warm en het had lange tijd niet geregend. Als gevolg daarvan stonk het water. Af en toe schoot een rat weg in het gras langs de waterkant. De meeste mensen die hij tegenkwam keken slechts even op bij zijn nadering en groetten kort in het Veens: 'môge'. Na enige tijd arriveerde De Reiziger in het dichter bebouwde gebied. Hij passeerde de school en de Geldersche Waag aan het begin van het Boveneind waar Het Gelderland lag. Daar stroomde het water tussen stenen kademuren. Van een stenen brug aldaar wist De Reiziger dat deze speciaal gebouwd was voor Jannigje Hootsen die voorgaf de bruid van Christus te zijn en nogal wat aanhangers had. Als zij uitreed in haar gesloten rijtuig werd een

loper uitgelegd zodat haar voeten de grond niet raakten. Er was wat rumoer rond het huis, boze brommende mannenstemmen en kijkende hoge vrouwenstemmen, klonken op. Blijkbaar had het te maken met de feestversiering waarmee veel mensen bezig waren. Met behulp van takken, mos, bogen en vlaggen werd uitdrukking gegeven aan feestelijke gevoelens. Over een paar dagen immers zou het leven van alledag worden onderbroken door de kroningsfeesten ter ere van de nieuwe koningin. De Reiziger liep verder toen hij de veldwachter zag naderen. Het werd wat drukker. Zonder veel haast liepen mensen met kruiwagens of manden. Langzaam ook boonden mannen of jongens de smalle aken met allerlei lading over het troebele water.

In de verte zag De Reiziger de beurtschipper die met een lange boom langs de vaart naar Wageningen liep en zijn schuit voortduwde met een

lading bouwmaterialen. Vele leveranciers en boeren hadden een aak voor het vervoer van oogst, handel, materialen en andere spullen. Niet alleen voorwerpen werden vervoerd over het water, zoals bij verhuizingen, maar ook personen maakten er gebruik van. Niet zelden zag men een vrolijke aak met feestvierenden die ter bruiloft trokken of een sombere met rouwenden, de dode opgebaard aan boord, op weg naar het kerkhof. Vooral het nemen van een scherpe bocht vereiste redelijk wat stuurmanskunst. Als de stuurman niet uitkeek, blokkeerde hij de doorgang.

Bij de vertakking van de waterwegen, 'de Swaluwstert' (nu Zwaaipein) sloeg De Reiziger rechtsaf. Links zag hij de eerste schut in de richting van het Benedeneind. Opvallend waren de vele bomen die langs de waterkant

groeiden. Ook in dit gedeelte stroomde het water tussen stenen kademu-
ren. Verderop gingen deze over in houten of aarden beschoeiingen. Vlakbij
de vertakking lagen gebouwen als de Bierschuur, de joodse synagoge en
het Polderhuis. Via de Hoge Kant en de Straatbrug kwam De Reiziger bij
het altijd drukke kruispunt van de Nieuweweg, 't Sant (Zandstraat),
Hoofdstraat en Hoge en Lage Kant. Er stonden een koetsje en een hon-
denkar. Op de hoeken stonden winkels, een school en het huis van J.C.
van den Bosch, bedrijfsleider van de fabriek van D.S. van Schuppen.
Achter het huis lag die grote fabriek 'de Schup'. Wat verder, voorbij de
Straatbrug lag 't Sant, een zandweg langs een vaart waarlangs ook weer
bomen groeiden. In de verte reed een kar. Daar wist De Reiziger sinds tien-
tallen jaren de 'Groote Fabriek', de V.S.W. Een groot vierkant gebouw met
een hoge schoorsteen. Bij Van Schuppen werkten zo 'n 350 mensen, bij de
V.S.W. meer dan twee keer zoveel. Daar in de buurt woonden de arbeiders
in hun lage huisjes en hun talrijke kinderen. Aan de rand van het dorp lag
de Gortstraat oftewel de Papsteeg. In die tijd nog slechts aan één kant
bebouwd terwijl een rij bomen aan de andere kant een lege vlakte afba-
kende. Aan deze weg lag een laag logement waar marskramers en koop-
lui goedkoop onderdak konden vinden. Rechtsaf op de Nieuweweg kwam
je bij het huis van dokter Willemsen en 'Amicitia' de sociëteit van de bur-
gers.

De Reiziger sloeg de Hoofdstraat in. Er kwamen hem een paar mannen
met blaasinstrumenten tegemoet. Ze liepen in de richting van de fabriek.
Blijkbaar speelden zij een rol bij het naderende feest. In de Hoofdstraat
stonden, midden op de straat in twee keurige rijen, de bomen die nog de

bedding aangaven van het water, de wijk, die
dwars door de Hoofdstraat stroomde en vroe-
ger de straat splitste in de Kerk- en
Weverstraat. Al lang geleden werd dit water
gedempt. Het viel De Reiziger op dat er de
laatste jaren fraaie huizen verrezen en dat
veel slechte huizen gesloopt waren. Steeds
meer 'burgers' vestigden zich in deze belang-
rijke straat. Trotse 'herenhuizen' verschenen,

met twee etages, veel ramen en duidelijk horizontale lijnen, geheel naar de smaak van die tijd. Aandacht werd besteed aan de gevels zoals dat hoorde bij de huizen van kooplui en burgers. Midden in de straat gaven losse letters, bevestigd aan een fraai balkon van een vrij nieuw en groot herenhuis aan dat daar het gemeentehuis was gevestigd. Verschillende middenstanders hadden hun bedrijfjes in deze belangrijke straat: een vrachtrijder, een slager, een kroegbaas, een bakker, een zadelmaker, een kruidenier en een hoedenmaker. Ook was daar pakhuis 'Het Suikervat' van de joodse familie Van Essen.

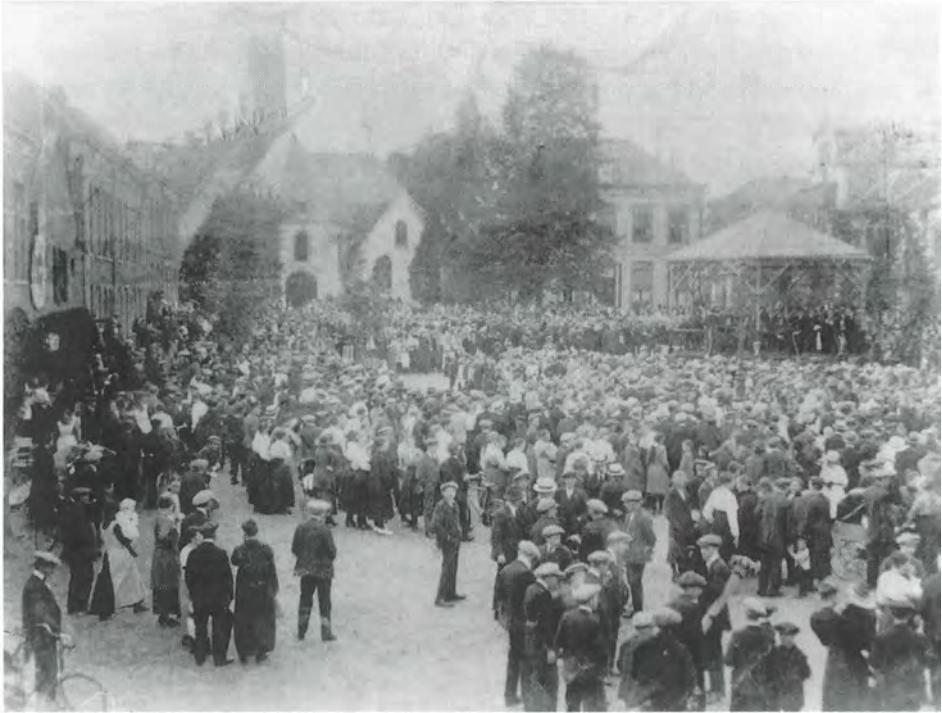
Achter de inmiddels al aardig opgeschoten bomen lag aan weerszijden een goot en een brede strook, die met veldkeien was bestraat, het zogenaamde 'klinkerspad'. Straatverlichting was al aangelegd. Enige welgestelde waaghalzen verplaatsten zich per rijwiel. Hier en daar stond een kar. Bij een mooi huis stond een koets die net vanuit het koetshuis achter in de diepe tuin was voorbereiden.

De kleding van de mensen was eentonig. Kinderkleding bestond vrijwel nog niet. De kinderen zagen er uit als volwassenen in zakformaat. De blauwe kousen van fijn geweven sajete, de petten, de witte mutsjes, de slobberige jasjes, de hoog gesloten hemden en jurken, de klompen aan de voeten. Sommige jongetjes liepen in een braaf blauw matrozenpakje: de 'jongensmode' van die tijd. Over het algemeen was het straatbeeld weinig kleurrijk. De 'burgers' droegen hoeden in plaats van petten en dassen. De donkere kostuums oogden stijf maar waren van een betere snit.

Aangekomen op de Markt had De Reiziger zijn bestemming bereikt. De Markt was het centrum waar mensen uit de wijde omgeving heen gingen om hun boodschappen te doen en vertier te zoeken. Druk bezocht waren de eiermarkt en natuurlijk de varkensmarkt. De Markt was een groot en aan alle kanten door vrij grote, oude maar ook nieuwe huizen omringd plein. De kerk, met zijn twee kleine torentjes, domineerde.

Een houten muziektent ontbrak niet. Aan weerszijden van het plein ston-

De markt in 1907, tijdens een uitvoering van Ceacilia. Let op de inmiddels gegroeide 'Wilhelminaboom' in het midden (foto *Historische Vereniging*).

den zes hoge bomen in een rij. Naast de kerk stond een oude pastorie die de Achterkerkstraat voor het grootste deel aan het gezicht onttrok. Ook hier vestigden zich de notabelen van de plaats in hun nieuwe herenhuizen. Daartoe behoorden de twee dominees van de Hervormde Kerk die aan weerszijden van de kerk de sobere maar deftige pastorieën bewoonden. Aan de Markt bevond zich twee hotels: de Korenbeurs van de familie de Haas en hotel 'De Roskam' onder aan de Markt. Verder waren er tal van kleine bedrijfjes rond of in de nabijheid van de Markt te vinden, bijvoorbeeld een handel in koloniale waren, een wagenmakerij en een smederij en twee hotels.

In de Achterkerkstraat en de zijstraten ervan stonden lage huisjes en

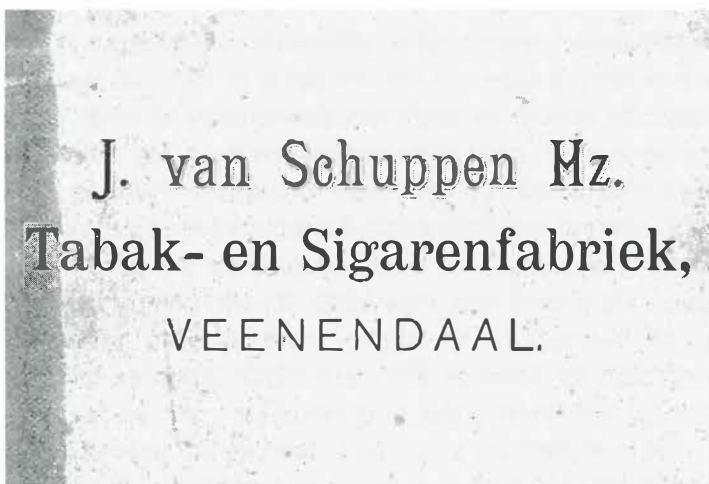
woonde 'het mindere volk', ook was daar het kerkhof. De zuidkant van de Markt werd gedomineerd door hotel De Korenbeurs, daarnaast blokkeerde de Stichtsche Waag het grootse deel van de doorgang in zuidelijke richting (de Kerkewijk).

De Reiziger zag dat bovenaan de Markt een arbeider bezig met het opstellen van een houten stelling. Hij glimlachte. 'Een mooie plaats voor de Wilhelminaboom' dacht hij.

De Reiziger vanaf station 'Venendaal'

Arriveerde De Reiziger vanaf het andere station dan had hij misschien de trein genomen in Amersfoort of Nijmegen en was via Kesteren met de Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschappij in Veenendaal aangekomen. Op het station stond in grote letters 'Venendaal'. Over de straatweg (de Kerkewijk) liep hij richting Markt. Een brede weg met aan beide zijden hoge bomen. Van verschillende mensen had hij gehoord dat een aantal Veenendalers plannen had om langs deze straatweg villa's te bouwen. Door de komst van het station maar ook door de aanleg van het Omleidingskanaal was het gebied ten zuiden van de Markt toegankelijk gemaakt. Tot voor kort kon je maar beter wonen op de wat hogere gedeelten door de slechte afwatering. Regelmatig stonden de weilanden hier onder water. Pas in de buurt van de brug over het Omleidingskanaal kwam De Reiziger in de bewoonde wereld. Een paar herenhuizen waaronder een pastorie, een blokvorming vierkant gebouw, en een statig een beetje ouderwets aandoend kerkgebouw (de Brugkerk) markeerden sinds een tiental jaren het begin van het dorp. Als De Reiziger naar links keek (langs de huidige Kanaalweg) zag hij het kanaal zich oplossen in de heilige verte. Vlak bij de brug stonden wat herenhuizen en aan de linkerkant het, zoals duidelijk op de gevel aangegeven, 'TEHUIS voor OUDEN van DAGEN der NED. HERV. GEM.'. In de volksmond werd het aangeduid met 'Oudeliedenhuis'. Eerder dit jaar had freule Anna Magdalena Cornelia Lauts van Aysma aan de Hervormde Kerk een legaat van f 90.000,- gegeven ter wille van de instandhouding ervan. Vlak ernaast stond de derde grote fabriek van Veenendaal. Een aantal jaren geleden bouwde hier Teunis van Woudenberg een sajefabriek, een onderneming waarmee hij

begonnen was in een pand op de hoek van de Markt en de Hoofdstraat. Naast de fabriek stond een imposante fabrieksschoorsteen als rokend bewijs van de moderne tijd. Ernaast stond het postkantoor. Daartegenover was al iets meer dan tien jaar geleden de kleine smederij van Hendriks afgebroken. Daar stond nu een gebouw van ruim 4 m. breed en 20 m. lang, met een bovenverdieping en zolderruimte. Hier was de tabakskerverij van J. van Schuppen gevestigd.

Advertentie uit programmaboekje (collectie Hennie Henzen).

Van achter de waag kwam De Reiziger de hoofdcommissie, die zich bezig hield met de organisatie van de kroningsfeesten, tegen. Voorop liep burgemeester Van Asch van Wijck. De heren waren druk in gesprek en begaven zich van de Markt, waar ze juist de plaats waar de Wilhelminaboom moest komen hadden geïnspecteerd en togen nu naar het feestterrein bij het kanaal om te zien of de werkzaamheden vorderden.

Ontwikkelingen en gebeurtenissen

In de periode 1845 tot 1886 vonden er voor Veenendaal vier belangrijke gebeurtenissen plaats. In 1845 kreeg Veenendaal een station bij De Klomp, in 1865 arriveerde de eerste stoommachine in de fabriek van D.S.

van Schuppen, in 1866 werd het Omleidingskanaal gegraven en tenslotte werd in 1886 het andere station (nu Veenendaal-Centraal) in gebruik genomen. De totstandkoming van deze belangrijke gebeurtenissen is met name het gevolg geweest van landelijke ontwikkelingen. Wel dient te worden vastgesteld dat sommige lokale bestuurders en ondernemers op doeltreffende wijze hebben gereageerd op de ontwikkelingen.

Toen in de negentiende eeuw Nederland en dus ook Veenendaal met de industrialisatie begon, waren het bij uitstek de spoorwegen die voor de verbindingsen moesten zorgen. Uit het feit dat al in 1837 de burgemeester, A. van der Poel, de koning verzocht om Veenendaal te doen verbinden met een 'ijzeren spoorweg', blijkt al de voortvarendheid. Let wel, de eerste trein in Nederland reed in 1839 op het traject Amsterdam-Haarlem. Toen het station op enige afstand van Veenendaal terecht kwam werd ook voorgesteld een stoomtramverbinding van Veenendaal-Dorp via De Klomp naar Ede aan te leggen. Dit plan is niet uitgevoerd. Bij een poging de tweede spoorlijn dichterbij Veenendaal te krijgen, werd door de gemeenteraad een adres gericht aan de minister. Dat de minister beloofde de belangen van Veenendaal 'zo een belangrijke fabrieksplaats' niet uit het oog te verliezen, werd met tevredenheid vernomen. Toen de lijn gereed kwam, was het de, inmiddels behoorlijk zelfbewuste, Veenendaalse bestuurders een doorn in het oog dat het station geen officieel station was maar slechts een halte. Daarom schreef de gemeenteraad een protestbrief naar de minister met vele zwaarwegende argumenten, zoals het feit dat er alhier twee grote fabrieken waren en vele arbeiders.

De komst van de eerste stoommachine was een voorbeeld van goed en vooruitziend ondernemerschap van een Veenendaler die blijkbaar al snel de betekenis ervan op de juiste waarde wist te schatten. Hierbij moet worden aangetekend dat Nederland als geheel op dit gebied fors achterliep bij de ons omringende landen.

Het graven van het Omleidingskanaal, waardoor een einde kwam aan de waterrellende, is tot stand gekomen dankzij het feit dat de Grebbelinie dwars door Veenendaal liep. Om wille van de verdediging moest het Omleidingskanaal in oorlogstijd water naar het noorden aanvoeren om het

gebied ten noorden van de Slaperdijk te kunnen inunderen. Eerdere pogingen de zaak op te lossen - bijvoorbeeld een initiatief van jhr H.M.A. van Asch van Wijck - waren telkens op niets uitgelopen. Een triest dieptepunt van de slechte waterhuishouding was de watersnood van 1855 geweest die de oudere Veenendalers in 1898 nog niet vergeten waren en de jongeren uit verhalen goed kenden.

Sociale verhoudingen

Veenendaal groeide snel en was in 1898 niet langer een geïsoleerd dorp of een verzameling veenarbeiders, bijenhouders, keuterboeren of thuiswerkers voor de textielfabrieken. Er heerste een nieuwe vitaliteit. Het dorp werkte aan de eigen ontwikkeling, een zich zelf versterkend proces. Dit ging gepaard met een zekere trots en een toenemend zelfbewustzijn. Je kon dit zien aan de reacties van de Veense bestuurders en ondernemers op de nieuwe mogelijkheden.

Ook bleek het uit de bouwactiviteiten voor de reeksen arbeiderswoningen, de sloop van de slechte panden, de nieuwe architectuur en de toenemende bedrijvigheid in en rond de Hoofdstraat. De fier oprijzende fabrieksschoorstenen, die het profiel van de plaats lange tijd zouden bepalen, en het dempen van de waterwegen, die het stratenpatroon nog steeds bepalen, getuigden ervan dat de Veenendalers bezig waren een bladzijde van hun geschiedenis om te slaan. Sommige Veenendalers wisten hiervan goed te profiteren. Anderen werden hierdoor aangelokt. Zowel ondernemer als arbeider.

Deze arbeiders hadden in onze ogen geen aangenaam leven: hard werken, slechte betaling, huisvesting en weinig vrije tijd. Toch was de situatie hier zeker niet slechter dan in andere plaatsen. Misschien zelfs beter door de ruimte die hier was voor een eigen stukje grond waarop groenten konden worden verbouwd en in een kot een varken gehouden. Ook voelden de grotere ondernemers alhier zich doorgaans verantwoordelijk voor hun mensen. Dit uitte zich in het opzetten van coöperaties en een fanfare als

die van de Scheepjeswol. De directie stelde instrumenten en oefenruimte in de fabriek beschikbaar. Al kort na de oprichting trad het muziekkorps, dat nog altijd bestaat, voor het eerst op, en wel bij de kroningsfeesten van koningin Wilhelmina op 7 september 1898. De band tussen de kleinere ondernemers en hun arbeiders was doorgaans vanzelf redelijk tot goed. Een belangrijk kenmerk van die tijd was ongetwijfeld het standsgevoel. Nog tot ver in de twintigste eeuw hadden de 'volkse Veensen' het over 'de burgers van de Kerkewijk'. Een tijdgenoot zei hierover: 'al wat van de fabriek komt, wordt met minachting aangezien'; en: 'een fabrieksarbeider kan bijna nooit een burgermeisje tot vrouw krijgen.'⁵

'Het mindere volk', zoals de arbeidersstand werd aangeduid, zat nog middenin een emancipatieproces dat ook landelijk niet voltooid was. In Veenendaal waren, op een enkele uitzondering na, in het midden van de jaren negentig geen grote 'socialistische woelingen' geweest. De spaarza-

Hooge en Lage kant (nu Hoogstraat) (collectie Hennie Henzen).

me activiteiten van de socialisten, die uit andere plaatsen werden aangevoerd, leken eerder het gevolg te hebben dat de interne homogeniteit werd versterkt. De verklaring die hiervoor werd gegeven luidde: 'door hun (arbeiders) geringe ontwikkeling weten zij daar niets van. Over het geheel zijn zij zeer godsdienstig en dat houdt hen van veel terug. Van socialistische woeelingen weten zij niets; zij kunnen niet eens een krant lezen'.⁶ De kerk had hierdoor een grote invloed op 'het volk'. De enige 'scholing' die de werklieden na hun lagere schooltijd nog kregen vond plaats in de kerk, op catechisatie of in de jongelings- en mannenvereniging. Er was na de lagere school - er was een school voor openbaar onderwijs en sinds 1863 een gereformeerde Vrije Christelijke School - waar regelmatig verzuimd werd omdat de leerplicht nog niet bestond, wel gelegenheid tot het volgen van enig voortgezet onderwijs in Veenendaal (een jaar vervolgonderwijs) maar dit was niet bedoeld voor de lagere klassen.

In 1898 waren het nog de landeigenaren, grotere ondernemers, fabrikanten, dominees, schoolmeesters of veenraden die de besluiten namen en het vaandel van de cultuur, hoe klein ook, droegen.

De cultuur

De klassensamenleving aan het einde van de 19e eeuw was minder statisch dan de vroegere standensamenleving. Men ging beseffen dat het middel om jezelf te verheffen goed onderwijs was. Kennis geeft macht. En in die tijd vormden boeken gestolde kennis. Net als elders werd in Veenendaal een leesgezelschap opgericht vlak na het midden van de vorige eeuw. Het gezelschap heette 'Concordia' en heeft bestaan tot 1945. De leden vormden een redelijk 'uitgelezen' gezelschap van Veense vrijzinnige notabelen. Een eigen volksboekery of bibliotheek had men niet. De boeken werden in een portefeuille-systeem doorgegeven. De jongelingsvereniging van de kerk had een honderdtal boeken die konden worden geleend. Ook stimuleerde meester Wijnveldt, hoofd van de Vrije Christelijke School met enig succes het lezen door middel van een bescheiden schoolbibliotheek. Georg Diderich, boekdrukker, geeft al vanaf 1 januari 1873 de *Veenendaalsche Courant* uit. Niet bekend is hoeveel keer en in welke oplage die verscheen. Zoals bij de meeste kranten zal dit zeer beperkt zijn

Het Gelders Benedeneind (foto Historische Vereniging).

geweest.

De verdere cultuur anno 1898 moet gezocht worden bij de kerk, de jongelingsvereniging, de fanfare en de kermis. Zoals een dorp betaamt.

De kerk^a

Met name in de 19e ontstonden er in Nederland problemen binnen de grote Nederlands Hervormde Kerk. De strijd werd vaak uitgevochten op zeer gedetailleerde punten, betrekking hebbend op zaken als de belijdenis, de wedergeboorte of het genadeverbond. De grote lijn was dat velen in de kerk vonden dat te kerk teveel de wereldse opvattingen van de Verlichting had overgenomen. Dat de kerk te veel vertrouwen had in de Rede (het verstand). Deze groepen, die soms al bijeenkomsten hadden in huisgemeenten (conventikels), pleitten voor een meer bevindelijke levenshouding, waarin de persoonlijke geloofsbeleving een sterk accent zou krijgen. Dit leidde tot de zogenaamde Afscheiding van 1834 en wat later tot de Doleantie van 1886. Uit de eerstgenoemde groep is de Christelijk

Gereformeerde Kerk geboren uit de tweede de Gereformeerde Kerk. Met name uit de Gereformeerde Kerk zijn later weer groepen ontevredenen gestapt.

Met name de Doleantie had voor Veenendaal grote gevolgen. Ook hier waren er broeders die vaak na jarenlange gewetensnood en met grote stijfkoppigheid en overtuigd van eigen gelijk de grote Hervormde Kerk in de steek lieten. De belangrijkste figuur hierbij was P. Roodhuyzen, afkomstig uit Amsterdam en woonachtig in Gelders-Veenendaal. Met name door zijn overtuiging en handelen raakte een flink aantal Veenendaalse 'kleinere burgers' in vuur en vlam. Zij organiseerden hun eigen bijeenkomsten. Er kwam een moment dat de kerkeraad dit niet meer kon toestaan - er volgen tragikomische, voor de betrokkenen dramatische taferelen: geschorste broeders en een afgesloten vergaderruimte. Uiteindelijk leidde dit tot het ontstaan van de Gereformeerde Kerk die al in 1889 in de Brugkerk over een eigen kerkgebouw kon beschikken. De moeilijke beginjaren van deze groep kenmerkte zich door allerlei praktische problemen, zoals de preekvoorziening, maar ook door principiële discussies en theologische kwesties de juiste leer betreffende. Dit resulteerde vaak in kritiek, censuur en schorsingen van meerdere manslidmaten. Ondanks dit alles bleef het schip op de uitgezette koers, door de onverzettelijkheid en werkkraft van deze mannenbroeders. Het waren in 1898, en nog lang daarna trouwens, dikwijls deze gereformeerde mannenbroeders, 'de kleine luyden', die voor-aanstaande posities in het culturele en politieke leven innamen.

De politiek⁹

Waarmee hield politiek Nederland zich in 1898 bezig? De kwesties waren de school-, de sociale en de kiesrecht kwestie. Met name de schoolkwestie kon de gemoederen hoog doen oplopen. De confessionelen eisten volledige subsidiëring van hun eigen 'School met den Bijbel'.

In 1897 werden de eerste kiesverenigingen in Veenendaal opgericht. Hieraan was behoefte vanwege de recente kiesrechtuitbreiding in Nederland waardoor vele nieuwe stemmers konden participeren - het kiesrecht was tot 1921 beperkt tot de mannen. Zeer populair werd de antirevolutionaire vereniging 'Nederland en Oranje'. De oprichters waren onder

meer burgemeester Van Asch van Wijk, en een gereformeerd predikant W. den Hengst. De boodschap van deze mannenbroeders was duidelijk: 'tegen Rome en de liberalen'. De eerste ledenvergadering werd afgesloten met het massaal (250 man!) zingen van Da Costa 's 'Zij zullen het niet hebben, het oude Nederland'.

In datzelfde jaar werd nog een kiesvereniging opgericht door de centrale liberale kiesvereniging Oranje-Nassau in Ede. Deze kiesvereniging kreeg een afdeling in Veenendaal maar werd niet erg groot. Leden waren over het algemeen afkomstig uit het bedrijfsleven, vaak allochtoon (niet Veens) en uit de niet gereformeerde of hervormde kringen. Deze liberalen schaarde zich onvoorwaardelijk achter het 'geliefde huis van Oranje' en waren verder gematigd liberaal. De socialisten kregen hier voorlopig geen voet aan de grond. Wanneer er sprake was van enig oproer reageerde het gemeentebestuur angstig en verkrampt. Dit kwam voor in verband met de kermis of andere feestelijkheden waarbij wel eens wat ruiten werden ingegooid. Wanneer zoiets aan de hand was zochten de lokale autoriteiten steun bij de nationale overheid met een verzoek om meer politie of bijstand van de marechaussee. Georganiseerde arbeidersorganisaties zoals Patrimonium of SDAP deden overigens niet lang na de eeuwwisseling hun intrede.

'Het oranje-gevoel'

Uit het voorafgaande bleek al dat de belangrijke politieke groeperingen zich nogal demonstratief achter het koninklijk huis schaarden. De liberalen die het in de 19e eeuw voor het zeggen hadden voelden in de tweede helft van de eeuw behoefte aan een nationaal symbool voor de lappendeken die Nederland nog was. Met als belangrijke inzet de nog jonge prinses Wilhelmina streefden ze naar een groter nationaal gevoel. Deze nieuwe liberale visie sloot aan bij de historische band die er bestond tussen het volk en het huis van Oranje. De grote populariteit van het koningshuis had in Veenendaal overigens nog een andere reden. Toen in 1855 de watersnood de plaats teisterde was Koning Willem III er als de kippen bij om de slachtoffers, die met 450 man opeengepakt in de kerk zaten te wachten tot het water zakte, moed in te spreken. Deze 'Koning Willem de Goede' wer-

den trouwens nog lange tijd allerlei krachtige bestuursdaden toegeschreven die Veenendaal plotseling in de vaart der volkeren zouden hebben voortgestuwd. In verband met het kroningsfeest wordt de 'Engelse stad' (blok arbeiderswoningen bij huidige Oranjestraat dan ook veel genoemd. Het 'oranjegevoel' van de Veenendaalse bevolking kan ook worden gedemonstreerd aan de hand van het volgende incident in 1898. De bekende secteleidster Zwarte Jannetje, die aan het Boveneind woonde, weigerde '(te) vlaggen of hare woning versieren of eenig geld af (te) staan voor de buurtvereniging'.¹⁰ Dit leidde tot volkswoede die maar net goed afliep omdat de wijze veldwachter de versiering gewoon doortrok waardoor de buurt toch kon meedingen naar de prijs voor de mooist versierde buurt!

De Hoofdstraat ±1900 (collectie Hennie Henzen).

Conclusie

In 1898 was Veenendaal een plaats met twee gezichten. Enerzijds was er het water- en lommerrijke dorp met de lage huisjes en de aken op en de bomen langs het water. De traditionele en, door lange tijd relatieve isolering, wat naar binnen gekeerde, bevolking.

De angst voor grote sociale veranderingen van de vele 'kleine luyden' en de hang naar een persoonlijk en degelijk geloof en de slechts zeer bescheiden aanwezigheid van moderne cultuurdragers. Anderzijds waren daar de fabrieksschoorstenen, de bouwactiviteiten en moderne infrastructuur die getuigden van de nieuwe tijd. Ook waren daar de ondernemers en bestuurders die over de eigen geestelijke en fysieke grenzen heen keken en zichzelf maar ook de gemeenschap vooruit brachten.

Nico Hiensch

Verantwoording

Dit artikel werd met name geschreven aan de hand van de vele artikelen over de geschiedenis van Veenendaal in *Oud Veenendaal* in de periode 1985-1998. Voor de beschrijving van het uiterlijk van Veenendaal is de uitgegeven verzameling ansichtkaarten, *Veenendaal zo was het* van mevr. G.M.J. van Schuppen-Diepeveen van belang geweest. Ter wille van de leesbaarheid is het aantal noten zeer beperkt.

Noten

¹ Ludovico Guicciardini (1521-1581). Deze Italiaanse schrijver en reiziger schreef in 1566 in zijn boek *Beschrijvinge van alle de Nederlanden*: 'In den bijvanck van dese stadt [Rhenen] na Utrecht streckende is een groot ven om torven te steecken, deshalven een mijl van daer het nieuw dorp Vennendaal min dan 25 jaer herwaerts gebouwt is meer om torf te slaan dan om andere saecken welk daghelijks grooter ende fraaijer wordt.' (Museum het Kleine Veenloo)

² P. Will, 'Veenendaal omstreeks 1847: een aanzienlijk vlek', in: *Oud Veenendaal* (mei 1998), p. 55

³ M. Brink, 'Bij het verdwijnen van een familieonderneming', in: *Oud Veenendaal* (juni 1991), p. 35

⁴ P. Will, 'Jan Bomas, 'Raadslid en wethouder van Veenendaal 16 april 1808-11 december 1880', in: *Oud Veenendaal* (maart 1998), p. 15

⁵ J. Slok, *Kerk en fabriek in de politiek. Het politieke leven in Veenendaal 1880-1920* (doctoraalscriptie geschiedenis, juni 1987), p. 15

⁶ Idem, p. 16

⁷ Gegevens over de boekvoorziening in Veenendaal zijn ontleend aan *Lenen en lezen, facetten van de Veenendaalse bibliotheekhistorie*. Dit boek is in 1992 verschenen ter gelegenheid van 40 jaar Openbare Bibliotheek Veenendaal

⁸ Gegevens over de kerkgeschiedenis in Veenendaal zijn ontleend aan de uitgave van historisch museum Het Kleine Veenloo, *Geloven en denken in Veenendaal* (Veenendaal 1992)

⁹ Gegevens over de politiek zijn ontleend aan J. Slok, *Kerk en fabriek in de politiek*

¹⁰ R. ten Napel, 'Zwarte Jannetje, de bruid van Christus', *Oud Veenendaal* (september 1992), p. 90

VEEENENDAAL EN DE INHULDIGINGSFEESTEN 1898

Wees begroet met jubeltonen,
Wees gezegend grote dag.
(Uit: Kroningslied)

Om te beginnen waren er door mij twee vragen te beantwoorden. In de eerste plaats lag er de vraag van de Historische Vereniging Oud Veenendaal of ik, bij gelegenheid van de 100-jarige herdenking van de troonbestijging van Koningin Wilhelmina, iets wilde schrijven over de viering in Veenendaal van de feestelijkheden rond dit heugelijke gebeuren in 1898. Dat wilde ik zeker wel proberen. Daar had ik twee redenen voor.

Als bestuurslid van de Stichting 'Oranjedag' Veenendaal sprak het onderwerp mij vanzelfsprekend aan en bovendien leek het mij als lid van Oud Veenendaal interessant om een - zij het ook maar een héél klein - stukje 'oud-gebeuren in Veenendaal' eens wat nader uit te diepen.

In de tweede plaats moest ik antwoord geven op de aan mijzelf gestelde vraag of ik de naam 'Inhuldigingsfeesten 1898' diende te gebruiken, dan wel 'Kroningsfeesten 1898'. In de volksmond wordt en werd vaak het woord 'Kroning' gebruikt. Niet alleen trouwens in de volksmond; ook in kranten en bladen werd afwisselend geschreven over 'Inhuldiging' en 'Kroning'.

Persoonlijk denk ik, dat men behoort te spreken van 'Inhuldiging'. Immers, reeds in de 'Schets van eene Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden' van de hand van Gijsbert Karel van Hogendorp (1812) stond vermeld: 'Daarna wordt Hij ingehuldigd door de Staten-Generaal en Provinciaal'. Met 'Hij' werd bedoeld de Souvereine Vorst (Koning Willem I). En herinner ik mij goed, dan bevatte ten tijde van de troonsbestijging van Koningin

Wilhelmina de Grondwet de bepaling, Koning, de regering aanvaard hebbende, plechtig zou worden beëdigd en ingehuldigd binnen de stad Amsterdam. Waar de Grondwet zo expliciet spreekt van 'inhuldigingen', zal ik verder het woord 'Inhuldiging' gebruiken. Tenslotte betaamt het een goed ambtenaar om (ook al is hij met pensioen) zich te houden aan de (Grond)wet. Een uitzondering zal worden gemaakt wanneer een geciteerde tekst een andere benaming bezigt.

De voorbereiding

Nog schrijven we 1896. Maar... grote gebeurtenissen plegen hun schaduw ver vooruit te werpen. En er had zich een héél grote gebeurtenis aangekondigd. De be'kroning' op het voortbestaan van de Oranje-dynastie zou haar beslag krijgen op 6 september 1898.

Het had er donker uitgezien voor de Oranje-dynastie in ons land. De drie zonen uit het huwelijk van Koning Willem III met Sophia van Württemberg, te weten de Prinsen Willem, Maurits en Alexander, overleden respectievelijk in 1879, 1850 en 1884. Sophia overleed in 1877. Koning Willem III hertrouwde met Prinses Emma van Waldeck-Pyrmont. Zij schonk op 31 augustus 1880 het leven aan een dochter: Prinses Wilhelmina (vernoemd naar de echtgenote van de laatste Stadhouder, Willem V). Prinses Wilhelmina (eerste en enige kind uit het tweede huwelijk van Koning Willem III) kreeg de voornamen: Wilhelmina Helena Paulina Maria. Ook al hadden velen bij haar geboorte gezegd: 't is maar een meisje..., met haar geboorte werd niettemin de Oranje-dynastie gered! Op 23 november 1890 stierf Koning Willem III. Tot haar 18e jaar (staatsrechtelijk meerderjarig in die tijd) trad Koningin-Moeder Emma als Regentes voor haar dochter op.

In de Nieuwe Kerk te Amsterdam zou Prinses Wilhelmina plechtig worden ingehuldigd als Koningin der Nederlanden. Deze historische gebeurtenis zou in het gehele land op grootse wijze worden gevierd. Ook in Veenendaal! Op 27 oktober 1896 nodigde de toenmalige burgemeester van Veenendaal, jhr mr L.H.J.M. van Asch van Wijck, daarom 'mannen (sic) van verschillende religiën en stand' uit zitting te willen nemen in een commissie tot feestviering bij gelegenheid van de troonsbestijging van Koningin Wilhelmina. In naburi-

J. van den Bosch,

MARKT,
VEENENDAAL.

Magazijn van Manufacturen,
Veeren- en Kapokbedden.

Ontvangen: eene groote partij Leidsche wollen Dekens, effen en gewerkt Dameslaken, zwarte en gekleurde wollen Doeken, Damesrokken, Heeren- en Dames- Jaeger Ondergoederen, Dames bonten Kragen, Hand-Moffen en wat meer tot het vak behoort, alles tegen sterk concurreerende prijzen.

*Bij contante betaling
wordt 5 pCt. korting gegeven.*

Advertentie uit programmaboekje (collectie Hennie Henzen).

ge gemeenten hadden zich inmiddels reeds commissies met hetzelfde doel gevormd. De Veenendaalse 'voorbereidingscommissie' kwam op 16 november 1896 in vergadering bijeen en het bestuur van de Hoofdcommissie kwam er als volgt uit te zien:

jhr mr L.H.J.M. van Asch van Wijck, *ere-voorzitter*

G.W.H.M. van der Kaay, *voorzitter*

T.R. van Woudenberg, *vice-voorzitter*

J.G. Sandbrink, *1e secretaris*

J. van Schuppen Hzn., *2e secretaris*

E.H. Hootsen, *penningmeester*.

Om de deelneming aan het feest algemeen mogelijk te maken, werd besloten Stichts- en Gelders-Veenendaal te verdelen in verschillende wijken. De volgende wijkverdeling kwam tot stand:

- Hoofdstraat
- Markt en Kerkewijk
- Hoge en Lage Kant, Groenewoud, Achterstraatje, Helling en Verlaat
- Achterkerk, Molenpol en Duivenweidje
- Gortsteeg
- Engelse Stad
- Zandstraat en Panhuis
- Benedeneind (Stichts) en Klein Schutje
- Benedeneind (Gelders) en Kreupele Buurt
- Nieuwe Buurt, Vijgendam en Gelderland
- Boveneind en de Klomp
- Nieuweweg en Vendel.

Iedere wijk werd uitgenodigd een Buurtcommissie in het leven te roepen. Hetgeen geschiedde.

Nu er een Hoofdcommissie was en er de nodige Buurtcommissies waren, kon met de daadwerkelijke voorbereiding van het feest worden begonnen. Naar ik mij zo voorstel, rezen daarbij een aantal belangrijke vragen. Zoals: Welke onderdelen behoorde het feestprogramma te bevatten? Hoe moesten

Advertentie uit programmaboekje (collectie Hennie Henzen).

de feestelijkheden worden gefinancierd? Waar moesten de feestelijkheden worden gehouden? Wanneer zouden de feestelijkheden moeten plaatsvinden?

Laten wij op deze vragen eens wat nader ingaan.

Programma

De hoofdlijnen voor het programma werden reeds in de vergadering van 16 november 1896 door de voorzitter van de Hoofdcommissie meegedeeld. Een ontwerpfeestprogramma werd door de Hoofdcommissie aangeboden op 26 november 1897 en het definitieve programma werd vervolgens vastgesteld op 2 december 1897. Er werden speciale regelingscommissies ingesteld ter uitwerking van de diverse programma-onderdelen. Zo kwamen er sub-comité's voor het kinderfeest, het wielrijden, de volksspelen, het feestterein, de armenuitdeling, de optocht en het vuurwerk.

Financiën

Om aan de benodigde gelden te komen, werd een beroep gedaan op de inwoners. De leden van de Buurtcommissies boden elke inwoner van haar buurt een lijst aan, waarop kon worden ingetekend voor een wekelijkse of maandelijks bijdrage. Met deze actie werd begonnen op 4 januari 1897. De inzameling verliep niet geheel zonder slag of stoot. In *De Amerongsche*

Courant van 21 januari 1897 viel het volgende lezen: 'Enkelen hadden gemoedsbezwaren om tot de voorgenomen feesten mede te werken. Hoe men gemoedsbezwaren kan hebben tegen het brengen van hulde aan de Koningin is onbegrijpelijk, vooral wanneer die hulde zich hoofdzakelijk zal uiten in armenbedeeling en in een feest voor kinderen en minder gegoeden. Tenslotte moet men ook niet vergeten, dat door de uitvoering van het feest vele leveranciers en werklieden in de gemeente niet weinig zullen verdienen. Wij vertrouwen, dat velen, ook om alle tweedracht te voorkomen, nog zullen toonen gaarne tot het geheel mede te werken, opdat Veenendaal in Augustus 1898 niet bij andere gemeenten achtersta'.

De directies van de firma wed. D.S. van Schuppen en Zoon en van de Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij (VSW) verklaarden zich bereid iedere maand *f* 10,- voor het inhuldigingsfeest te storten. De gemeenteraad van Veenendaal stelde *f* 150,- uit de gemeentekas beschikbaar.

Daarnaast werd door de gemeente *f* 10,- beschikbaar gesteld voor de versiering voor de openbare school en *f* 50,- (later nog met *f* 10,- verhoogd) voor de versiering en verlichting van het raadhuis. De gemeenteraad van Ede beschikte afwijzend op een verzoek om subsidie, ondanks het feit dat het Gelderse gedeelte van Veenendaal volledig bij de feestelijkheden werd betrokken.

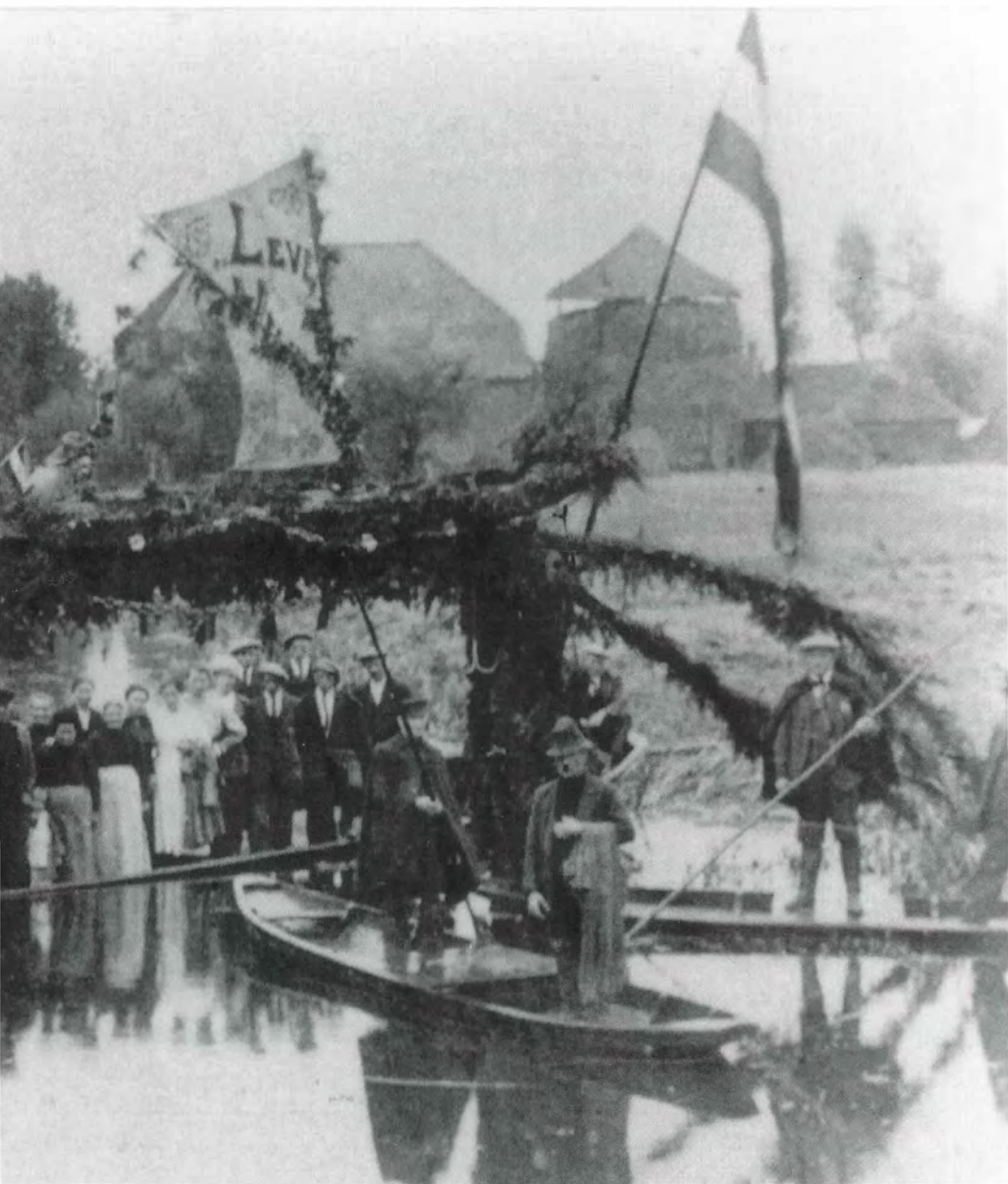
Behalve in geld werd er ook in natura geofferd. De heer B. Drost (in Comestibles) stelde een 'aardig souvenir' (helaas niet nader omschreven) beschikbaar voor ieder schoolkind, terwijl de firma Van Houten te Weesp gratis 1500 chocolade-tabletten toezegde. De heer D.C. van Stempvoort verklaarde zich bereid 400 krentenbroodjes beschikbaar te stellen voor de schoolkinderen.

Baron Taets van Amerongen van Renswoude stond enkele vrachten sparrenegroen af voor versiering van het dorp, waarna ook aan de andere eigenaren van naburige bossen werd gevraagd werd hiertoe te willen overgaan. De firma wed. D.S. van Schuppen en Zoon nam op zich het versieren van de brug tegenover de Hoofdstraat (de zogeheten Straatbrug).

Tenslotte zou er nog wat geld binnenkomen van de tribuneplaatsen op het feestterrein. Een tribunekaartje voor beide feestdagen kostte *f* 1,50 per persoon.

Ereboog over de Grift (Benedeneind) (foto Historische Vereniging).

Advertentie uit programmaboekje (collectie Hennie Henzen).

Een kaartje per onderdeel van het programma moest f 0,25 per persoon opbrengen. Al met al kon op 21 februari 1898 een voorlopige begroting worden opgemaakt. Deze zag er als volgt uit:

Kinderfeest	f 500,-
Armenuitdeling.....	400,-
Optocht	100,-
Volksspelen	200,-
Vuurwerk.....	250,-
Feestterrein	600,-
Gratificatie van oud-strijder	25,-
Muziek	250,-
Borstbeeld Koningin	15,-
Versiering.....	300,-
Huur feestterrein	50,-
Insignes.....	<u>25,-</u>
Samen	f 2715,-

Tot dan werd ingetekend voor ongeveer f 2500,-, inclusief het gemeentelijke subsidie. Er was dus nog een tekort. Om dat weg te werken zou een bezoek worden gebracht aan de gegoede ingezetenen, die nog geen bijdrage afstonden.

Feestterrein

Aangezien de Markt te klein werd bevonden, werd gezocht naar een ruim perceel weiland buiten het dorp. Het oog viel daarbij op een 'weide aan de vaart achter de Doleerende Kerk' (nu Kanaalweg). Dat werd gehuurd.

Data

De vaststelling van de dag of dagen, waarop de feestelijkheden zouden gaan plaatsvinden, had nog wel wat voeten in de aarde. Aanvankelijk werd de datum 31 augustus 1898 genoemd. In het algemeen vond men deze datum minder geschikt, omdat het ongetwijfeld moeilijk zou worden muziek enz. te krijgen en omdat sommigen op die dag de feesten te Amsterdam of elders zouden willen bijwonen. Anderen daarentegen leek het juist de meest geschikte datum. Zij vreesden namelijk ontevredenheid als hier niets te doen zou zijn.

Later werd besloten niet één, maar twee feestdagen vast te stellen, daar één dag te kort zou zijn om het programma te kunnen uitvoeren. De data donderdag 1 en vrijdag 2 september 1898 werden nog genoemd. Ook deze dagen werden evenwel minder geschikt geacht, omdat:

- aan de arbeiders van de VSW, in verband met het aldaar bestaande premiestelsel, belangrijke schade zou worden berokkend;
 - op vrijdagavond alle bakkers moesten werken en hun dus de gelegenheid zou worden ontnomen het vuurwerk bij te wonen;
 - vrijdag een minder gewenste dag zou zijn voor de hier wonende Israëlieten.
- Uiteindelijk werden als definitieve data vastgesteld woensdag 7 en donderdag 8 september 1898.

Intussen naderde het grote feest met rasse schreden. Alom was men in de weer om het dorp een feestelijk aanzien te geven. *De Amerongsche Courant* van 7 september 1898 schreef hierover: 'De geheele week en ook reeds in

De ereboog bij de VSW, 1898. De man met het juk (links) is Hendrik van Ginkel (foto N. van Ginkel).

het laatst der vorige week is men alhier op verschillende plaatsen in het dorp druk bezig met het aanbrengen van versieringen. Het feestterrein is reeds afgezet, terwijl de tribune en tenten voor ververschingen enz. in gereedheid gebracht worden. In verschillende straten heeft men draden gespannen, waaraan de lampions of vetpotjes komen te hangen. Over het geheel genomen belooft de versiering zeer prachtig te worden, zoo ook de kolossale eerepoorten (zie foto), die op verschillende punten gebouwd worden en waaraan moeite noch kosten gespaard wordt. De geestdrift voor de aanstaande feesten is onder alle bewoners groot en het is te verwachten, dat tijdens de feesten alles in de beste orde zal aflopen.'

En toen was het eindelijk zover. Bijna, want alvorens naar het feest zelf te gaan, neem ik u eerst graag nog even mee naar de laatste vergadering van de Hoofdcommissie, Buurt- en Subcommissies vóór de feestelijkheden. Uit het verslag van deze vergadering (woensdag 31 augustus 1898) citeer ik: 'Verschillende toasten en huldebetuigingen die thans nog plaats hebben, worden op verrassende wijze onderbroken door de tonen der muziek die zich buiten doen horen. Het blijkt dat de Heer J.C. van den Bosch met het Muziekgezelschap D.S., aan de vergadering deze welkome verrassing heeft bereid. Nog geruimen tijd blijft men bijeen, om, onder begeleiding van gemeld korps, in nationale zangen uiting te geven aan de stijgende feestvreugde. Met trotseering van het gevaar om eene bekeuring te belopen wegens het maken van nachtelijk burengerucht, wordt eindelijk besloten den voorzitter met muziek naar huis te begeleiden'.

Eerste feestdag

Om u de sfeer van het feest te laten proeven, sla ik *De Amerongsche Courant* nog maar eens open: '7 September. Eindelijk was dan de zoo lang verwachte dag gekomen, de dag, waarop de ingezetenen van Veenendaal hunne geëerbiedigde Koningin Wilhelmina huldigen zouden.

Des morgens 7 uur werden reeds, door het luiden der kerkklok en het bellen der fabrieken, de feesten geopend. Te 7¹/₂ uur werd door den heraut, vergezeld van zijn pages en voorafgegaan door den trompetter, in hunne schitterende en prachtige costumes, met flinke, duidelijke stem den volke het feest aangekondigd.

Des morgens werden er in de verschillende kerken godsdienstoefeningen gehouden en herdacht elke leeraar met zijne gemeente dezen feestdag. Bij het eindigen der godsdienstoefeningen werd in de verschillende kerken door het orgel en de gemeente 't Wilhelmus gespeeld en gezongen, wat den plechtigen indruk, die door het gehoorde werd teweeggebracht, nog verhoogde.'

Volgen we verder het feestprogramma op de voet.

's Ochtends 10 uur: Uitdeling aan de armen.

In het 'Diaconie Oude-Mannen en Vrouwenhuis' (het vanouds bekende Oude-liedenhuis aan de Kerkewijk) werd vreugde gebracht door het uitreiken van kledingstukken, dekens e.d. De grondstoffen werden uit de algemene kas bekostigd, terwijl de kledingstukken gratis door de ingezetenen werden vervaardigd. Op dinsdag 6 september 1898 had men van 9-12 uur 's morgens de kledingstukken enz. kunnen bezichtigen.

's Ochtends 11.30 uur: Optocht schoolkinderen en kinderzang.

Getooid met oranje en vlaggetjes en onder begeleiding van het Veenendaalsche Muziekgezelschap D.S. trokken ongeveer 1000 leerlingen vanaf de scholen naar het feestterrein. Daar werd, onder leiding van de heer J.F. Smit, het volgende programma afgewerkt:

1. Kroningslied (tekst: F.J. Haverkamp, muziek: J.A. Scholte).

Het lied werd bekroond door de Vereniging tot Verbetering van de Volkszang. Het 1e couplet luidde:

*'Wees begroet met jubeltonen,
Wees gezegend groote dag,
Komt ons heerlijk feest nu kronen,
Geurend loover, zonnelach!
Grooten, kleinen, grijsheid, jeugd,
Allen gloeit de borst van vreugd,
Juigend strekken wij de handen.
Heil u! ruischt door Hollandsch tuin,
Heil u! jublen strand en duin!
Koningin, Koningin der Nederlanden.'*

2. Wilhelmus.
3. Wien Neerlandsch Bloed.
4. Wilhelmina van Nassouwen.
5. Marchlied ('t Is plicht, dat ied're jongen).
6. Kroningsgezag.
7. Oranjeliedje.

's Middags 2 uur: 'Onthaal der kinderen'.

In de respectievelijke schoollokalen werden de kinderen onthaald op chocolademelk, krentebollen en beschuit. Tevens vond de uitreiking plaats van een souvenir en van de versnaperingen, welwillend aangeboden door o.m. de firma G.J. van Houten te Weesp en de heer B. Drost alhier.

's Middags 3 uur: Ringrijderij en tonsteken.

In de Hoofdstraat vond ringrijden voor wielrijders plaats. Hierbij behaalde de heer H.J. van Schuppen de 1e prijs. De 2e prijs werd gewonnen door de heer D. van den Bosch en de 3e prijs door de heer A. Slotboom.

Tevens was er een wielervedstrijd met lange pijpen. Uitslag: 1e prijs de heer

Advertentie uit programmaboekje (collectie Hennie Henzen).

Demoet, 2e prijs de heer A. Anbeek, 3e prijs de heer G. van Mabebe. Voor het fraaiste rijwiel ging de 1e prijs naar de heer H.J. Barelds Bersma. Tegelijkertijd was er tonsteken op het feestterrein.

's Middags 5 uur: Concert.

Op het feestterrein gaf het Veenendaalsche Muziek- en Zanggezelschap D.S. een concert, dat welwillend was aangeboden door de firma D.S. van Schuppen en Zoon. Naar verluidt werd dit concert door honderden met belangstelling gevolgd.

De pauze werd opgevuld met zang van het bovengenoemde zanggezelschap. Onder meer werd ten gehore gebracht het Kroningslied van onze dorpsgenoot de heer R.G. Bos (muziek van de heer G. Bikkers, directeur van het Veenendaalsche Muziek- en Zanggezelschap D.S.)

's Avonds 7 uur: Algemene illuminatie.

De prachtige illuminaties, bestaande uit brug-, straat en huisversieringen, moeten bij avond ongetwijfeld een feeërieke aanblik op het dorp hebben geleverd.

Enkele objecten schijnen in het bijzonder te zijn opgevallen, zoals de erepoort aan de Straatbrug, de erepoort aan het Postkantoor en de Markt (een 'pyramide').

's Avonds 8 uur: Concert.

Dit concert op de Markt werd gegeven door de Rhenensche Muziekvereniging (directeur de heer A.C. Moinat). Tijdens het concert werd Bengaals vuur in verschillende kleuren afgestoken.

Op deze eerste feestdag onthaalde de firma gebroeders van Leeuwen, sajeten kousenfabrikanten, hun arbeiders en arbeidsters op chocolade-broodjes en krentenbollen enz. Een genoeglijke stemming heerste onder de aanwezigen, die verhoogd werd door het voorlezen van gepaste verzen en het zingen van vaderlandse liederen. Aldus een krantenverslag.

Ook werd in de loop van de dag door de Hoofdcommissie een 'telegram van gelukwensching' aan H.M. de Koningin gezonden.

Tweede feestdag

8 september begon evenals de vorige dag met:

's Morgens 8 uur: Bekendmaking feestelijkheden.

Evenals gisteren kondigde ook nu weer de heraut (J.C. Kroesbergen), begeleid door twee pages (J.A. de Haas en R. Schoemaker) en trompetter (Wouter Hendriks) de feestelijkheden aan.

's Morgens 9 uur: Uitreiking feestgeschenken oud-strijder.

Alle commissieleden kwamen in de Sociëteit 'Amicitia' aan de Nieuweweg bijeen voor het uitreiken van een geschenk aan de enige hier wonende en nog in leven zijnde oud-strijder 1830 (Belgische Revolutie: opstand tegen Koning Willem I), de hoogbejaarde Pieter van Wakeren. De voorzitter van de Hoofdkommissie, de heer Van der Kaay, bood de heer Van Wakeren namens de burgerij een schilderij aan alsmede een stoffelijk bewijs van waardering. De erewijn werd rondgediend.

Vervolgens vertrokken de Commissieleden, begeleid door het muziekkorps van 'D.S.' naar het gemeentehuis. Daar werden de burgemeester, de wethouders, de leden van de gemeenteraad en de gemeente-secretaris afgehaald voor een gezamenlijke optocht naar de Markt teneinde daar de aanbidding Wilhelmina-boom bij te wonen. Namens de burgerij werd door de secretaris van de Hoofdkommissie, de heer J.G. Sandbrink, op de Markt de Wilhelminaboom aan de gemeente aangeboden. De burgemeester, die in ambtsgewaad aanwezig was, dankte in gevoelvolle woorden de burgerij voor deze aanbidding en beloofde namens de gemeenteraad de boom zo goed als mogelijk was te onderhouden. Na de toespraak van de burgemeester werd een toepasselijk lied gezongen, afkomstig van de heer G. Bergsma, hoofd van de openbare school.

Over de Wilhelmina-boom valt nog wel iets meer te zeggen. Het betrof een linde, beschikbaar gesteld door oud-burgemeester Van der Poel. De boom was overigens al in april 1898 in een grote ton achter de kerk geplaatst. Vandaar werd hij overgebracht naar de Markt. Voor alle zekerheid had men twee bomen in tonnen gezet, voor het geval een van beide het mocht begeven.

Al eerder had de Hoofdkommissie besloten, dat van de aanbieding van de Wilhelminaboom op de Markt een oorkonde zou worden opgemaakt. Daarover lazen we in *De Amerongsche Courant* van 7 september 1898: 'Wij zagen de oorkonde, vervaardigd door den heer I. van Stempvoort, onderwijzer alhier, die door de feestkommissie der gemeente zal worden aangeboden ter bewaring in het archief, bij het planten van de herinneringsboom. Het is een kunststuk van schrijfwerk.'

En het was inderdaad een fraai stuk. Uit eigen wetenschap kan ik dat beamen. Tijdens mijn ambtelijke loopbaan heb ik de oorkonde enkele malen onder ogen gehad. Hij werd toen bewaard in het gemeente-archief. Persoonlijk vind ik het bijzonder spijtig, dat men mij - desgevraagd - geen afdruk ervan kon leveren. Graag had ik een afdruk van de oorkonde, desnoods van een fragment daaruit, aan dit artikel toegevoegd. Nu moet ik helaas volstaan met een foto van de boom, die ook nog niet eens bij de aanbieding of planting werd gemaakt. Wèl niet al te lang erna, aan de omvang te zien.

De Wilhelminaboom op de Markt, kort na het planten (foto *Gemeente-archief Veenendaal*).

U zult de Wilhelminaboom niet meer op de Markt aantreffen. Hij mocht zijn 100-jarig bestaan niet beleven. Op 23 juni 1969 verleende het gemeentebestuur vergunning tot het vellen van 'een boom, niet zijnde een populier of een wilg, bijgenaamd de Wilhelminaboom op de Markt'.

Weliswaar begeef ik mij op een zijpaadje, maar weet u dat Veenendaal nog meer 'herinneringsbomen' heeft (gehad)? In de gemeente zijn nog twee andere 'koninklijke' en één 'historische' boom geplant, en wel de:

- Julianaboom (op 30 april 1979 geplant bij 'De Engelenburgh' aan de Kerkewijk; deze is inmiddels als gevolg van de uitbreiding van 'De Engelenburgh' verdwenen);
- Beatrixboom (op 30 april 1981 geplant bij 't Boveneind' aan de Prins Bernhardlaan);
- Bevrijdingsboom (op 5 mei 1996 geplant aan de Bevrijdingslaan, ongeveer tegenover de Wilhelminastraat).

's Morgens 10 uur: Historische en allegorische optocht.

Nù nog petje af voor organisatoren en uitvoerenden. Voor hen, die kans hebben gezien in dié tijd een dergelijke grote en grootse optocht van de grond te krijgen.

De optocht was als volgt samengesteld:

- I. Heraut met twee pages en één hoornblazer.
- II. Afdeling Erewacht met vaandel.
Deze Erewacht bestond uit 20 personen.
- III. Bloemenwagen.
Op deze wagen bevonden zicht 10 bloemenmeisjes.
- IV. Muziekkorps: Marburger Kapel.
- V. Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij:
 - a. David van Bourgondië, Bisschop van Utrecht, omgeven door 14 hellebaardiers.
 - b. Turfgravers.
 - c. Personeel van de verschillende afdelingen.
- VI. Reclamewagen firma wed. L.N. van Essen.
Het programmaboekje omschrijft deze wagen als 'een beweegbare massa van 6 meter lang, 2 meter breed en 4.20 meter hoog'. De

De Nederlandse maagd en
haar hofdames
(foto *Historische Vereniging*).

'De elf provincies' (foto *Historische Vereniging*).

wagen werd voorafgegaan door een vaandel met op blauwe ondergrond de Nederlandse leeuw, omgeven door een trofee van oranje, versierd met rode rozen. De paarden droegen oranjekleurige kledjes, waarop de firmanaam vermeld stond. De wagen zelf bevatte vele soorten kruideniers- en grutterswaren alsmede bakkersartikelen, alles sierlijk verpakt. Temidden van het geheel stond het zinnebeeld van de handel (Mercurius) op een bijzonder groot suikervat.

- VII. Reclamewagen. Algemene Expeditie-Onderneming Van Gend & Loos, H. Colignon & Co.
- VIII. Afdeling Erewacht.
- IX. Machinale Sajatfabriek D. van Woudenberg:
 - a. Verschillende werklieden der fabriek, met vaandel.
 - b. Feestwagen met elf meisjes, voorstellende de elf provincies, in nationale klederdracht alsmede de Nederlandse maagd, omgeven door twee bloemenmeisjes.
 - c. Personeel der fabriek.
- X. Veenendaalsche Sajat- en Vijfschachtfabriek firma wed. D.S. van Schuppen & Zoon:
 - a. Muziek- en Zanggezelschap 'D.S.', bestaande uit 85 leden, met vaandel.
 - b. Z.H. Koning Willem III met twee adjudanten, gezeten in een boot, bemand met stuurman en matrozen, voorstellende het bezoek van Z.H. aan onze geteisterde gemeente, tijdens de watersnood, op 7 en 10 maart 1855.
 - c. Het personeel der fabriek in verschillende afdelingen.
- XI. Afdeling Erewacht.

De optocht begon aan de Straatbrug en keerde via de Hoofdstraat terug naar de Markt, waar hij werd ontbonden. In het gemeentehuis bood de Hoofdd commissie het gemeentebestuur een borstbeeld van H.M. de Koningin aan. De aanbieding geschiedde, bij monde van mej. B. Hardeman, met een toespraak in dichtmaat. Daarbij werd verzocht het borstbeeld een plaats te willen geven in de raadszaal van het gemeentehuis. De burgemeester bedankte het Hoofdbestuur en het dames-comité hartelijk voor de aanbie-

ding en beloofde het borstbeeld een ereplaats te zullen geven in de raadszaal.

's Namiddags 3 uur: Volksspelen.

Op het feestterrein werden volksspelen afgewerkt. Het programma hield in:

- Mastklimmen.
- Boegsprietlopen.
- Zaklopen.
- Bigvangen.
- Broodhappen.
- Hardlopen.

Aan deze spelen namen ongeveer 20 jongelui deel; ze ontvingen allen een prijs. 1e en 2e prijswinnaars waren: J. Schoeman, Ravenswaay, G. van Kruistum, P. van Heusden, Vos, C. Slok, J. Spies, G. Jansen, B. Wessels en K. de Steffert.

's Avonds 8 uur: Concert.

Op het schitterend verlichte feestterrein speelde - toen kennelijk beroemde

- Marburger Uniform-Kapel (directeur de heer Anton Schaub).

's Avonds 10 uur: Vuurwerk.

Nabij het feestterrein werd een schitterend vuurwerk afgestoken, dat was geleverd door de Pyrotechnische Fabriek van de firma G.J. Ruijsch te Utrecht.

De slotdecoratie bestond uit het portret van H.M. de Koningin (peinture Bogaerts), in een medaillon gevormd door lansen van diamantvuur, die naar alle kanten vuur spoten, geflankeerd door Chinese bomen en schuine batterijen van Romeinse kaarsen. Het geheel afgewisseld door vuurpijlen, wit, gekleurd en fluitend, luchtslangen, Bengaals vuur en zwerpotten.

En daarmee was het officiële feest voorbij.

Om te zien hoe de bevolking zich gedurende de feestdagen had gedragen, slaan wij nog één keer *De Amerongsche Courant* open: 'Na afloop van het concert werd een schitterend vuurwerk afgestoken en scheen geen einde

PRIJS-COURANT

DER

der Consumptie van G. J. STEMERDINK

OP HET

FEESTTERREIN te Veenendaal.

BIEREN:

Volks bier	per glas	f 0.05
Lager bier, in de tribune.	" " "	0.10
Pilsuer bier	" " "	0.15

CHOCOLADE:

Poeder-Chocolade.	per kop	" 0.20
Melk	glas f 0.05 en	" 0.10

KWASTEN:

Citroenkwest	per glas	" 0.15
Oranjekwest	" " "	0.10

LIMONADES:

Citroenlimonado	" flesch	" 0.15
Frambozenlimonade.	" " "	0.15
Kroonlimonade.	" " "	0.15
Spuutwater	" " "	0.10

WIJNEN:

Port à Port.	per glas	" 0.25
Madera	" " "	0.20
Roode St. Estèphe Medoc	" flesch	" 1.20
Dulamon Blanquefort.	" " "	1.50
Champagne	" " "	4. —
Rijnwijn: Rudesheimer.	" " "	1.50
idem Hochheimer.	" " "	1.80

ADVOCAAT:

Cherry-Advocaat	" glas	" 0.20
-----------------	--------	--------

aan de feestvreugde te kunnen komen. Tot laat in den nacht bleef men aan troepjes steeds in goede opgewekte stemming bijeen, en er mag met recht gezecht worden: in Veenendaal weet men op huishoudelijke wijze feest te vieren; geen enkele wanklank werd, zooals trouwens te verwachten was, vernomen. Maar zooals het met alles gaat, ook aan de feestvreugde kwam een einde. Mogen de Veenendalers met trots terugzien op deze onvergetelijke dagen.'

Hebt u trouwens enig idee van consumptieprijzen in die tijd? Best interessant om eens te zien, vind ik. Om u een indruk te geven, heb ik de 'Prijz-courant' opgenomen van de consumpties die op het feestterrein in rekening werden gebracht.

Ter afsluiting

Toen het feest voorbij was, kon de penningmeester de kas gaan opmaken. De totale ontvangsten bleken $f\ 3799,75\frac{1}{2}$ te bedragen. De uitgaven beliepen in totaal een bedrag van $f\ 3443,89$. Derhalve een batig saldo van $f\ 355,86\frac{1}{2}$.

Voor het batig slot moest een bestemming worden gevonden. In de eerste plaats werd $f\ 100,-$ uitgetrokken voor een hekwerk om de Wilhelminaboom op de Markt. Het hek werd ontworpen door de heer Ooyman, opzichter alhier.

Vervolgens werd een schadeloosstelling van $f\ 25,-$ gegeven aan timmerman Jansen, die een ongeluk kreeg bij het maken van de versieringen op de Markt en daardoor tijdelijk buiten werk was. De rest zou worden besteed aan de aanschaf van een muziektent.

Eén van de laatste beslissingen van de Hoofdcommissie was om in het vervolg de verjaardag van H.M. de Koningin enigszins feestelijk te herdenken. In juni 1899 kreeg deze beslissing haar beslag. Er werd een vereniging opgericht, die de naam 'Wilhelmina-vereniging' zou dragen. De voorgangster dus van de latere Vereniging 'Oranjedag' (1904). Het doel van de 'Wilhelmina-vereniging' zou in hoofdzaak zijn het vieren van de verjaardag van Hare Majesteit de Koningin en het geven van concerten.

Met het voorgaande heb ik geprobeerd de lezer een beetje een beeld te schetsen van de wijze, waarop in Veenendaal het 'Inhuldigingsfeest 1898' werd voorbereid en gevierd. Van harte hoop ik daarin - al is het maar in geringe mate - te zijn geslaagd.

A. Stomphorst

Bronnen

- *De Amerongsche Courant*, jaargangen 1897, 1898 en 1899 (met dank aan het Streekarchief te Wijk bij Duurstede, m.n. dhr H. Meijer)
- Archief van de Gemeente Veenendaal (met dank aan de heer G. Groenleer)
- *Programmaboekje feestelijkheden 1898*
- W.H. Vermaas, *Uit de opbouw van de Nederlandse Staat. Staatsrechtelijke bloemlezing* (1948)
- 'Wilhelmina 1898-1948', *Jubileumnummer* van het *Orgaan van De Nederlanden van 1845*
- *100 jaar Oranje-Vorstinnen (1880-1980)*, uitgave van de Confederatie van Oranjeverenigingen in Nederland

Koningin Emma met prinses Wilhelmina (*Uit: Eenzaam maar niet alleen*).

WILHELMINA, WAARDIG EN WILSKRACHTIG

'Zoo waarlijk helpe mij God almachtig!'

In een open rijtuig zitten een jonge vrouw met haar dochtertje.

Het gaat maar langzaam vooruit. Ze worden omstuwd door een juichende menigte.

Iedereen is op de been om maar een glimp op te kunnen vangen van het prinsesje Wilhelmina met haar geliefde moeder, regentes Emma. Buigend en knikkend, zoals het hoort, neemt de kleine Wilhelmina alle huldeblijken in ontvangst. Ze is zich bewust van haar bijzondere positie. Toch kan zij al die aandacht nauwelijks overzien.

'Moeder zijn ál die mensen van mij?' vraagt ze verwonderd. Emma lacht haar wijze glimlach. 'Nee kind, jij bent van al die mensen!' Zonder dat Emma het beseft spreekt ze profetische woorden: Wilhelmina 's leven was van en voor het volk, vijftig trouwe jaren lang.

De geboorte

31 augustus 1880. 51 saluutschoten weerklinken. Er is een prinses geboren in het Koninklijk Paleis: Wilhelmina Helena Pauline Maria. De predikant-dichter Nicolaas Beets verwoordde veler gevoelens toen hij dichte:

*Laat Oost en West de blijmaar horen
die Kroon en Volk vervult met vreugd;
Den Koning is een kind geboren,
Een dochter, die zijn hart verheugt,
Wees welkom, welkom Koningskind!
Vóór Uw geboorte reeds bemind.*

Toch waren er ook velen teleurgesteld dat het 'maar' een meisje was. Het voortbestaan van het Oranjestad hing immers aan een zijden draad! Koning Willem III, gehuwd met zijn nicht Sophie van Württemberg had een ongelukkig huwelijks- en gezinsleven. Er waren in korte tijd veel sterfgevallen in de koninklijke familie. De drie zonen van de koning stierven op jonge of middelbare leeftijd. Twee jaar na de dood van echtgenote Sophie huwde Koning Willem III in 1879 op bijna 62-jarige leeftijd met de 20-jarige Emma, prinses van Waldeck-Pyrmont. Toen de vergrijsde koning uit Holland op het Duitse slot Arolsen een bruid zocht en Emma's oudere zusjes weigerden, verliet Emma haar geboortegrond huis en trok gewillig mee naar het onbekende Holland. Het werd een goed huwelijk en de jonge Emma verlichtte de levensavond van de koning. Temeer, toen er een dochtertje werd geboren: Wilhelmina.

Tien jaar oud was het prinsesje toen haar vader overleed. Omdat ook de laat-

Koningin Emma (Uit: *Eenzaam maar niet alleen*).

ste oom en zoon van de koning inmiddels overleden waren, was zij als kind al voor de troonopvolging bestemd.

Moeder Emma werd regentes totdat Wilhelmina achttien jaar oud zou zijn. Al heel jong werd Wilhelmina voorbereid op de belangrijke taak die haar wachtte. Emma onderwees haar de eerste jaren persoonlijk in de Bijbel. Zij wees altijd van zichzelf af naar de prinses en sprak over haar als 'de koningin', ook toen ze dat nog niet was. Wilhelmina kreeg een eenzame, maar gedegen opleiding op allerlei gebied.

Op haar achttiende verjaardag verscheen Wilhelmina's eerste proclamatie: 'Mijn innig geliefde moeder, aan wie ik mij onuitsprekelijk veel verschuldigd ben, gaf Mij het voorbeeld van een edele en verheven opvatting der plichten, die nu op mij rusten. Ik stel mij tot levensdoel dat voorbeeld na te volgen, te regeren zoals van een vorstin uit het Huis van Oranje wordt verwacht.'

De inhuldiging

De inhuldiging - ons land kent geen kroning zoals in sommige andere landen - werd vastgesteld op 6 september 1898.

Heel Amsterdam was in rep en roer in de goede zin van het woord om de 'blijde incomste' van Wilhelmina voor te bereiden. De grote plechtigheid zou plaats vinden in de Nieuwe Kerk.

Buitenlandse journalisten waren onder de indruk van alle manifestaties die ter ere van de jonge Wilhelmina werden gehouden. In die tijd begon de techniek zich aarzelend te ontwikkelen. De eerste fietsen en een enkele auto trokken veel bekijks. Zij waren alleen voor heren bestemd(!) Van radio, tv of video wist men niets. Maar vindingrijk was men wel: slimme schilders verhuurden hun ladders zodat men toch een glimp van het grootse gebeuren kon opvangen. Kortom, Amsterdam toonde het beeld dat de dichter Vondel jaren daarvoor al schetste:

*De stadt loopt overendt, de burgervendels zetten
zich rustigh in 't gelid: het zwangere metael
baert onweer, niet tot schrick, maar heerelijck onthael
Men ziet één aangezicht in duizenden ontwaken
op steigers, wal en brugh, op straten, dam en daken.*

Het feestgedruis duurde tot midden in de nacht, zodat bedienden van het

Prinses Wilhelmina op weg naar de Nieuwe Kerk. (Uit: *Eenzaam maar niet alleen*).

paleis de mensen moesten vermanen om aan de nachtrust van de aanstaande koningin te denken!

De grote plechtigheid in de Nieuwe Kerk was indrukwekkend.

Allerlei hoogwaardigheidsbekleders vulden het met wimpels, vlaggen en veel groen versierde kerkgebouw. De leden van de Staten Generaal, de Raad van State, het kabinet en andere hoge colleges, Indische vorsten, officieren van

leger en vloot en vele anderen luisterden met ontroering naar de jonge, maar krachtige stem die de eed aflegde:

‘Thans is de ure gekomen waarop ik mij, temidden van mijn trouwe Staten Generaal onder aanroeping van Gods heilige Naam zal verbinden aan het Nederlandse volk tot instandhouding van zijn dierbare rechten en vrijheden. Ik zweer aan het Nederlandsew volk, dat ik de grondwet steeds zal onderhouden en handhaven. Ik zweer dat ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren; dat ik de algemeene en bijzondere vrijheid en rechten van alle mijne onderdanen zal beschermen, en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en bijzondere welvaart alle middelen zal aanwenden, welke de wetten te mijner beschikking stellen, zoals een goed koning schuldig is te doen. Zoo waarlijk helpe mij God almachtig!’

‘Niet alleen vloeiden tranen over het gelaat van den voorzitter van de Vereenigde Vergadering der Staten Generaal, maar bijkans geen oog bleef droog’, vermeldde een geschiedschrijver.

Daarna klonk de eed van de voorzitter der Staten Generaal:

‘Wij ontvangen en huldigen in naam van het Nederlandse volk en krachtens de grondwet u als koningin; wij zweren dat wij uwe onschendbaarheid en de rechten uwer kroon zullen beschermen; wij zweren alles te zullen doen wat goede en getrouwe Staten Generaal schuldig zijn te doen. Zoo waarlijk helpe ons God almachtig.’

Een voor een bevestigden de leden van de Staten Generaal deze eed. Toen schalde door het kerkgebouw driemaal de roep: ‘Hare Majesteit Koningin Wilhelmina is ingehuldigd en uit honderden monden kwam het antwoord: Leve de koningin!’ Aansluitend hield de jonge koningin haar eerste toepspraak waarin zij de verbondenheid tussen het Huis van Oranje en het volk nadrukkelijk beklemtoonde.

‘Zoo bevestig ik heden den hechten band, die tusschen mij en mijn volk bestaat en wordt het aloude verbond tusschen Nederland en Oranje opnieuw bezegeld. Hoog is mijne roeping, schoon de taak die God op mijne schouders gelegd heeft.’

Koningin Wilhelmina tijdens de eedaflegging in de Nieuwe Kerk (naar een schilderij van prof. N. van der Waay).

Meer nog dan alle beschrijvingen van de dag van inhuldiging spreken Wilhelmina's eigen woorden in haar levensbeschrijving: Eenzaam, maar niet alleen, geschreven na haar aftreden, als haar leven in rustiger vaarwater is gekomen.

Zij beschrijft daarin hoe achter haar fiere houding in de hermelijnen koningsmantel gewone menselijke gevoelens schuilgingen:

'Een gevoel van leegte en volkomen eenzaamheid maakte zich van mij meester.

Eindelijk was het ogenblik gekomen, waarin ik mijn vertrekken moest verlaten. De grote kroningsmantel werd opgenomen door de adjudanten. Alle vaandels van het leger, die mij vooraf zouden gaan, neigden zich. Overweldigend ogenblik voor mij, aan wie dit saluut voor het eerst werd gebracht. Toen namen allen hun plaats in en schreden wij langzaam voort tussen de rijen gediensligen, zovele oude trouwe gezichten, die bewogen waren. Mij leek deze ommeegang een eeuwigheid in die doodse stilte en dat

ogenblik van eenzaamheid en verlatenheid. toen kwamen de hoge treden van de trap naar beneden. Zou ik nog een woord kunnen uitbrengen daar straks in de kerk? Zou ik nog een stem hebben? Even proberen! In die stilte, waarin men een speld had kunnen horen vallen vroeg ik aan de dichtsbijzijnde adjudant: 'Gaat het zo goed, meneer Grovestins?' Gelukkig, mijn stem was er nog! Het antwoord was: 'Uitstekend!' Toen wij de trap afgegaan waren kwam de ontspanning, de verdere tocht leverde geen moeilijkheden op. In de kerk viel het gevoel van eenzaamheid van mij af en maakte de actie weer een mens van mij...'

Nu, een eeuw later. Honderd jaren, waarvan de helft Wilhelmina ons vaderland als koningin mocht dienen. Na haar abdicatie in 1948 woonde zij op paleis het Loo te Apeldoorn tot haar overlijden in 1962. Hier vond zij de rust om haar memoires te schrijven.

Zij voelde zich helemaal thuis tussen de eenvoudige omwonende Veluwenaren en sprak mee met hun dialect.

Nog is Wilhelmina's grote plaats onder ons volk niet vergeten. Dat is gebleken uit de aandacht in kranten en tijdschriften en in verschillende tentoonstellingen.

Wie de sfeer wil proeven van het leven van deze markante vorstin en het Huis van Oranje doet er goed aan en bezoek te brengen aan Paleis Het Loo. In en buiten het paleis, in de tuinen en bossen, waar zoveel van haar voetstappen staan, is mogelijkheid genoeg om na te mijmeren over het veelbewogen leven van deze moeder des vaderlands: Wilhelmina, waardig en wilskrachtig.

M.H. Karels-Meeuse

Bronnen:

- A. en H. Algra, *Dispereert niet*.
- H.K.H. Prinses Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).
- J. van Reenen, *De grote geschiedenis van een klein land*.
- D. Hans, *Ons Koninklijk Gezin*.
- Reina van Ditzhuyzen, *Het Huis van Oranje*.

*M*EDEDELINGEN

- De volgende bijeenkomst, op 25 november a.s., heeft de inhuldigingsfeesten van 1898 tot onderwerp. Spreekster is mevrouw C. ter Laan uit Alphen aan de Rijn. Zij is deskundige op het terrein van de geschiedenis van het Nederlandse en Engelse vorstenhuis.

dus:

- woensdag 25 november a.s.
- lezing door mevr. C. ter Laan
- over 'Wilhelmina, Koningin der Nederlanden'
- in de grote zaal van De Meent, Grote Beer 10
- aanvang 19.45 uur
- de toegang is vrij

- Van tijd tot tijd laten leden ons weten dat ze geïnteresseerd zijn in bepaalde aspecten van het Veenendaalse verleden. Graag willen we mensen met dezelfde interesse met elkaar in contact brengen. Dus: als u zich samen met anderen verder wilt verdiepen in de Veense geschiedenis, meldt dat dan aan ons bestuurslid de heer Bouwhuis (adres en telefoonnummer zie binnenzijde omslag). Hij zal graag bemiddelen om de gewenste contacten te leggen.

- Binnen de vereniging zijn de volgende werkgroepen actief:

- Genealogie
- Industriële geschiedenis
- Veldnamen, dialect en scheldnamen
- Monumenten
- Documentatie en beeldmateriaal
- Kerkgeschiedenis.

Regelmatig publiceren we onderzoeksresultaten van hen in ons blad. Als u geïnteresseerd bent in één van deze onderzoeksterreinen, kunt u dat eveneens aan de heer Bouwhuis laten weten.

- Wordt u liever geen lid van een werkgroep, maar wilt u wel iets schrijven en publiceren over het verleden van Veenendaal? Neem dan gerust eens contact op met de eindredacteur, de heer Bisschop (adres en telefoon zie binnenzijde omslag).
- Dan nog een aardige suggestie als u een origineel Sinterklaascadeautje zoekt: *Geef eens een jaarabbonnement op Oud Veenendaal cadeau!* Op de binnenzijde van de omslag vindt u het adres van de administrateur.

Onderstaande uitgaven zijn als 'eindejaarsgeschenken' aan de leden toegezonden met het laatste nummer van de erachter vermelde jaargang van *Oud Veenendaal*

verkrijgbaar bij de administrateur (adres: zie binnenzijde voormslag);
alle genoemde prijzen zijn exclusief verzendkosten

• *Tekening van de 'Nieuwe Molen' te Veenendaal (1986)*
door J.W. van Hardeveld (formaat A3; hxb 43x30 cm)
Prijs: f 5,- (kan niet per post worden toegezonden)

• *Verkleind model van de bovenstaande tekening (formaat A4)*
Prijs: f 5,-

• *Kaart van de gemeente Veenendaal uit de Gemeente-atlas van J. Kuijpers van 1865 (1987)*
Plattegrond op chamois karton (formaat A4)
Prijs: f 5,-

• *4 pentekeningen van tot gemeentelijk monument verklaarde gebouwen (1988)*
door E. Ooms - in envelop met tekening van de Oude Kerk; Marechausseekazerne; Frisia villa; voormalige pastorie (thans museum) op de Markt en arbeidswoningen Parallelweg (ansichtkaartformaat)
Prijs: f 5,-

• *2 reproducties van kaarten en 2 van ansichtkaarten van Veenendaal (1992)*
kaart ± 1600, anoniem; detail van de 'Caarte van den Slaperdijk' 1705 van Justus van Broeckhuysen; ansicht Markt met Hervormde Kerk, begin 1900 en Benedeneind rond 1900 (ansichtkaartformaat)
Prijs: f 5,-

• *2 reproducties van tekeningen van A.P. de Kleuver (1993)*
De Molenbrug te Veenendaal ca. 1800 en Fazantehaan (ansichtkaartformaat)
Prijs: f 2,50

• *Kleurenreproductie schilderij 'Vluchtelingen uit Veenendaal in de Geertekerk te Utrecht'*
door W.C. van Dijk, 1856 (formaat hxb 20x23 cm)
Reproductie is opgenomen geweest als middenpagina in het jubileumnummer van *Oud Veenendaal* van november 1995.
Prijs: f 5,-

Publicaties over de geschiedenis van Veenendaal
verkrijgbaar bij de administrateur (adres: zie binnenzijde voormslag);
alle genoemde prijzen zijn exclusief verzendkosten

• R. Bisschop, G.C. Speelpenning en T. Stol, *Het veen, de veenraden en het Veenraadschap. De historische wortels van de gemeente Veenendaal, toegelicht aan*

de hand van oude teksten en de transcripties daarvan, 1546-1847 (152 pagina's; leerboek paleografie)
Prijs: leden f 20,-; niet-leden f 25,-

• Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, *Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal - deel 1* (40 pagina's; inventarisatie van de eigenaren van graven uit 1690, met veel voor genealogen interessante gegevens; transcripties van de oorspronkelijke registraties)
Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,-

• Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, *Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal - deel 2* (33 pagina's; aanvullingen op de leggers van graven uit 1683 en transcripties van de leggers 1710-1754, 1754-1818 en 1790-1858. Bevat tevens gegevens betreffende de ligging van graven in de Oude of Salvatorkerk)
Prijs: leden f 10,-; niet-leden f 15,-

• dr T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653* (handelseditie proefschrift; uitg. Stichtse Historische Reeks no. 17)
Prijs: leden f 35,-; winkelprijs f 49,50

• H. Diepeveen, *De Oude of Salvatorkerk. Geschiedenis van de Oude kerk en de Markt te Veenendaal* (63 pagina's; uitgave Kool Veenendaal)
Prijs: leden f 5,-

• P.G. Doolaard, *Tot tijd en wijle... Een bloemlezing uit een eeuw Gereformeerd kerkelijk leven in Veenendaal, 1887-1987* (179 pagina's)
Prijs: f 15,-

• J.C. Meeuse, *De laatste oorlogsdagen in Veenendaal* (24 pagina's; verslag van de laatste oorlogsdagen in Veenendaal weergegeven voor familie in Zeeland door J.C. Meeuse, onderwijzer te Veenendaal)
Prijs: f 3,50

• dr R. Bisschop, *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd 1795-1813* (62 pagina's)
Prijs: f 4,95

• *Selectie van illustraties van A.P. de Kleuver* (bevat reproducties van 15 tekeningen die dienden als illustraties bij kranten- en tijdschriftartikelen en in boeken van De Kleuver (1911-1980), amateur-bioloog, -historicus, -archeoloog, -musicus enz.)
Prijs: leden f 5,-; niet-leden f 7,50

• Werkgroep Genealogie van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, *Luid- en begraafgeldten te Veenendaal, 1574-1812* (312 pagina's; met veel voor genealogen interessante gegevens)
Prijs: leden f 50,-; niet-leden f 60,-

ISSN 0926-2857

